

С (ТыиБ)
У 49

сеткүүлү № 1, 2008

Тыва
чогаалчыларның
сеткүүлү

Сеткүүл 1946 чылдың август 25-те
үндезилетинип тургустунган

Кол редактор Ч. Куулар

№ 1 (50) 126

2008 ч., январь — апрель.

“Улуг-Хем” сеткүүлдүн редакциязы
Кызыл — 2008

Чогаалдарның машинага ийи интервал парлаан бирги хоолгазын хүлээп алыр.

Авторларнын бодалы редакциянын туружу-биле дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

Сеткүүлдүн тургузукчулары: Тываның Чогаалчылар Эвилели, “Улуг-Хем” сеткүүлдүн коллективи, Тыва Республиканың Культура болгаш массалыг чепсектер яамызы.

Үндүрүкчүзү: Тыва Республиканың Чогаалчылар Эвилели.

Россия Федерациязының парлалга болгаш массалыг медээлер чепсектериниң талазы-биле хойлужудулгаларнын сагырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республиканың девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн. Бүрүткээн дугаары — Т-00028.

М 4702580600 без объявл.
24-13-2004

Тываның Улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оолдуң 100 чыл оюнга

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

СТЕПАН САРЫГ-ООЛ

Амгы тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи эвес, ыяап-ла кара чаңгыс үндезилекчизи Степан Агбанович Сарыг-оол-биле хырын иштинге чорумда безин таныш мен. Авам-ачам, мээң салым-чолумну шиитпирлеп, Ногаан-Тарийги, Сагаан-Тарийгиге тейлеп чеде берген, ол кыс бурганнарның чанынга чивецнээш карактарлыг, сарыгзымаар шырайлыг Шархуу деп аныяк оол турган. Келир үеде улуг чогаалчы апарган Степан Сарыг-оол ол ышкажыл.

Степан Агбанович даңгаар мынчаар баштактаныр кижі: «Мен ышкаш бурган кадайларлыг чогаалчы делегейде чок, ындыг кижі чаңгыс мен мен». Ооң ол баштак чугаазын С.В. Михалков суглар билир, олар Сарыг-оолду көрүп каанда, ала-чайгаар-ла каттыржыптарлар.

«Үндезилекчилериниң бирээзи» деп чогаадып каан сөс Хрущев үезинде тыптып келген. Сталинге чүдүүр чоруктуң когун үзүп алыр дээш, Хрущев аксы кургагыже алгырып турду: «коллективтиг шиитпир, коллективтиг удуртулга, коллективтиг политбюро». Ынчаарга ам бир дугаар секретарьның, чиңгине секретарының херээ чүү чүвөл? Совет чуртту коллективтиг политбюро эвес, чаңгыс Хрущев, чаңгыс Брежнев баштап турду чоп? Үндезилекчи кижі черле чаңгыс боор ышкажыгай: Александр Македонский чаңгыс, Чиңгис-Хаан-даа чаңгыс, Маркс-даа, Ленин-даа, Авраам Линкольн-даа чаңгыс, Гитлер безин чаңгыс.

Кайын ам, Сарыг-оол, Саган-оол, Пюрбю, Чадамба, Тока суглар чаңгыс черге бөлүгөжип олуруп алгаш, тыва чогаалды эгелээниңер дээш, хары угда коллективтиг бижиңи кирипкен чүве деп? Чогаал ажылы дээрге шыңгыызы-биле чаңгыс кижиниң ажылы-дыр. Ынчангаш даштыкы чурттарда чогаадыкчы эвилелдер чок. Талант дээрге хөй кижилерден коллективтиг эвес, чаңгыс кижиден чайгаар сыстып үнөр мергежил ышкажыл. Ынчангаш Степан Сарыг-оолду тыва чогаалдың кара чаңгыс үндезилекчизи деп санаар мен.

Ол улуг чогаалчының ады ам-даа бүрүн мөңгөжиттинмээн, омаа-хоң деп санап болур. Кандыг-даа чурттуң найысылалында кудумчулар аттары ол черниң дириг төөгүзү болур ужурлуг. Бистиң Кызылывыста Барто, Курченко, Дзержинский, Зорге, Суворов, Калинин аттарлыг кудумчулар бар, Чуковский аттыг ном саңы бар. Ол аттар Россияга болур-чогууру-биле демдеглеттинген, а ол кижилер Тывага хамаарыштыр чүнү канчап кааннарыл? Чижээлээрге, турскаал-даа бар, Калининград деп область, хоорай-даа бар. Калинин деп улуг хоорайның ады Тверь деп эрги ады-биле катап солуттунду. Биске ам Калинин деп бульварның херээ чүү боор.

Мээң-не саналым тодаргай: Калинин бульварын Сарыг-оол деп адаар! Ол бульварның бажыңга тыва чогаалдың үндезилекчизи Степан Сарыг-оолдун турскаалын тургузар! Ону мрамордан бе азы хүлерден кылыр бе дээрзин тыва чазак, тыва скульпторлар шийтпирлээр апаар. Биске эрте-буруңгу урянхай маадыр, шериг баштыңчызы Субутай, «Неведомая Монголия» деп номнуң бирги кезээнде «Уранхайский край» деп төөгүнү киирген аян-чорукчу Грум-Гржимайло, «Чингис-Хаан», «Батый» деп романның автору, эртемден В. Ян, тыва амыдыралды эң баштай шинчилээн революсчу Феликс Кон, тыва дылдың эң баштайгы шинчилекчизи хакас Николай Катанов, Тожуга чурттап турган декабрист Мозгалеvский (Кара-Сал), чогаалчылар Чивилихин, Щипачев, Гудзенко, Кожевников, Сарыг-оол, Пюрбю, Чадамба, Кюнзегеш, Көк-оол, артистер Максим болгаш Каракыс Мунзуктар, Любовь Хүргүлек аттарлыг кудумчулар, проспектилер, скверлер, бульварлар турар ужурлуг. Мону, ыяапла байыр-наадымнар манап орбайн, Кызыл хоорайның чагыргазы ожаап көөр херек.

Үстүндө адаксааным онза кижилерниң иштинде Василий Ян черле ылгалдыг кижиге болгай. Ол 1921 чылда Тывага кээп, Өөк суурга чурттап тургаш, «Чингис-хаан», «Батый» деп сураглыг романның үндөзүннөрин тыва дылдан үлөргө алаан. Сарыг-оол деп тыва өңүнүн берген узун даңазы-биле бүгү назынында таакпылап келген. Тыва уругларны школаже, бижик-билигже хаара тудар деп оралдашкан кижиге база ол болгай. Мен ооң оглу, бичиизинде ада-иези-биле Өөккө турган М.В. Янчевский-биле таныш мен. В. Ян дээрге чогаалчы ат-тыр.

Тыва чогаалчыларда Степан Сарыг-оол ышкаш чончу, уран-чечен дылдыг, хөгжүм аялгазы дег чымчак, уян хөөнүг кижиге чок. Сарыг-оолдун чогаалдарын чаңгыс номчуурга-ла, кижиге сагыжынга шээжилеттинип артып каар болгай:

Дески чүве турбас кылдыр
Делегейни кымнар номнаан?
Буруулуглар номнаан болза,
Бурган ону чүгө көрбээн?

Хүннүн сеңээ чырыткы боор,
Күжүн сеңээ азырал боор.
Чалгаа чорба, кежээ чору,
Чааскаан чорба, өөрлүг чору.

Кажан Степан Сарыг-оолдун «Алдын-кыс» деп шүлүглели парлалгага көстүп кээрге, ону барык-ла төнчүзүңгө чедир шээжи-биле билер турдум:

Көшкүн аалдар аразынга
Хөөмейлеп чортуп чораш,
Хөөкүй кысты сактып кээрге,
Хөрек-чүрек дакпыжап кээр.

Ынак бүргээн хөөкүй чүрек
Ындынналып, сырынналып,
Хая-дашка чаңгыландыр
Каңгырт кылдыр бадырыптар:

Алыс чуртуң кайдал дизе,
Арзайтының Аржаанныг-Хем.
Артык ынааң кымыл дизе,
Албанчының Алдын-кызы.

Бир катап Өвүрге сургакчылап чорааш, Саглыга чеде берген мен. Орта партком секретары Бичии-биле кудумчуга ооргазы бүшкүе берген, холунда даянгыыжының кырында барык-ла чыдып алган хөлчөк кырган энеге ужуражы берген бис. Бичии тургаш, Сарыг-оолдуң Алдын-кызы бо-дур диди. Ооң арын-шырайынче көөрүмгө, аныяанда чараш чораан кижиниң ора-сомазы илдең болду. Ооң шынында ады Алдын-Херел чорду. Ооң арны чараш боордан, идик-хеви аажок орбак-самдар кыс болган, ону мен эде-хере хепкерип алгаш, Алдын-кыс деп адап алган мен деп Степан Агбанович сактып чугаалаар кижиге болгай.

С. Сарыг-оолдуң «Алдын-кызын» хуу ажылдыг кижилер мактаан буржуаз хөөннүг деп шүгүмчүлөй бээрге, Степан Агбанович бодунуң маадырларын колхозчулар кылдыр эдер дээш, кайгамчык чогаалын үрөп алган кижиге деп бодаар мен. Партийжиге, чагырып дужаар эрге-чагырганың хоразы ол хире боор чүве-дир.

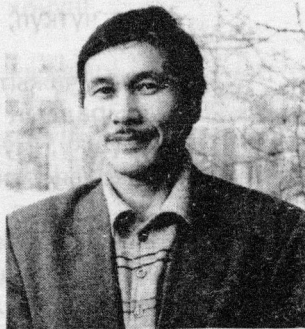
Ынчалза-даа Степан Сарыг-оол тыва литератураның кара чаңгыс үндезилекчиси бооп артар ужурлуг.

ШҮЛҮКЧҮНҮҢ КҮЗЕЛИ

Шүлүкчүнүн күзели
салымнарны душтуруп,
чүрөктерниң чыргазын
чайладыптар ачылыг.

Шүлүкчүнүн күзели —
чүгнүн, эъттиң тудужу.
Черни, Дээрни кайгаткан
Сеткил, бодал эптежи.

САКТЫЫШКЫН

Антон Үержааның чырык тураскаалынга

Боодал сонет

1

Ужурашкан хүнүвүсте чаъс куткан.
Узун эвес орук ынчан аайлашты чоп.
Чарлыр душта караандыва дорт көрдүм,
Сагыш-сеткил «эжим бо!» деп эндеведи.

Чечен өөрлер аразында чоок эш чок
Четпезимни эдип аарын хайырлаан хүн
Чырыш кыннып, аязырын саадатпады,
Чылыг хөөннүг, амырап-ла чаныпкан мен.

Шапкын чалгыы өде-чара Алаш биле
Саарыглары өткүт үннүг Торгалыг хем
Агымнары согур душ бооп башташкан дег,
Анаа эвес — хөйнү оштап, аазап турар —

Ужурлуг-ла ужурал деп билген-даа мен.
Уран сөстүң болчаа бисти душтурупкан.

2

Уран сөстүң болчаа бисти душтурупкан,
Улуг оруу чоокшуладып, таныштырган.
Чаңгыс аътты — чалгынныгны мунупкан бол,
Чара чүткүп, изээн чолдар — ийи аңгы.

Назын чажыт, намдар дөмей эжишкилер
Найыралдың одаан салып, чүшкүрдүвүс.
Өөрүшкү, муңгаралдың элчилери
Өглеривис эжиин деңге ажар чорду.

Хайыралыг ыдыктарны кадагалап,
Караны Ак деп кажанда-даа мегелевейн,
Чаңгыс дазыл-дөзүвүстен тарай өзүп,
Чаяан-чолдуң кыйгызынга харыылаан бис.

Оожургал чок сайгаржы бээр чүүлдеривис —
Овур-хевир, аян-сырын, чажыт утка...

3

Овур-хевир, аян-сырын, чажыт утка...
Олар-биле үрелдежип, эдеришкеш,
Чүглүг сөстүң албатызы, чүдүкчүзү —
Шүлүкчү деп атка база чединдивис.

Өгбелерниң чечен-мерген сөстөр кошкан
Өнчү-белээн хумагалап хүлээп алгаш,
Үлегерлер дээжизи боор чыдымнарда
Үүжени камныг чазып, шиңгээткен бис.

Тыва дылдың үжен алды төрээн үжүүн
Тынгарыптар салым-чаяан чажыттары
Ынчан бисти казыргы дег эстедип-ле,
Ынанышты чүгле азап эгелээштиң, —

Олчаан биске чуртталга бооп хуула бээрге,
Оларны дээш чеже дужуп, хөөрөшпээнил!

4

Оларны дээш чеже дужуп, хөөрөшпээнил!
 Онча-туң чок эстеп хадаан күзелдерниң
 Сом аизин чогаалыңдан номчуп чор мен —
 Сооңга артар кижилерге өнчүң хөйүн!

Калзан сени өзүлдениң демдээ кылдыр
 Ханы билип, үезинде үнеледи.
 Кады чорааш, мени база өрү тыртып,
 Кадыр сыннар баштарынче кый деп келдин.

Шаам-биле эдергештин, ашкан артым
 Сагымжымга баалык дег чавыс-даа бол,
 Эки эжим, өндүр-бедик сүлдең сиңген
 Элеп читпес эртинен чүткүп чор мен.

Чүглүг сөске бараан боору амыр деп бе —
 Шүүдедип кээр, түредип кээр човаг-ла хөй!

5

Шүүдедип кээр, түредип кээр човаг-ла хөй,
 Чүмү-биле адырлыры болдунмас бол,
 Сээң чүрээң — чырыткылыг өшпес херел —
 Чедер черим, оруум уг-шин айтып-ла чор.

Уран чогаал сорунзазы тыртарга-даа,
 Уш-баш чокка аскымнаткаш, соора баар,
 «Уг чок мени ажар кижин турбас!» — дижир
 Улуургактар аразынче кирбейн чордуң.

Челээштелдир көөргеттингеш, дораан читпес,
 Четче-долу, дески тарап, бүргей алып
 Чаяаныңның тода чырыы чылдар өттүр
 Сагымштарны чырыдып чор, чылыдып чор.

Сүзүглелин шүүп-шылгап, шинчиңер даан —
 Шүлүкчүнүң оттуг чүрээ ажык, хостуг!

Шүлүкчүнүн оттуг чүрээ ажык, хостуг,
 Сүмележир эжи безин — боогдал чок хат.
 Салым, чаян — ийи бо сөс коштунганда,
 Чагырга чок күштүг күзел ээ көрнүр.

Амыдырал кара багы сээннеп каан
 Ая огун хөрээң доза туруптарга,
 Сеткилиңниң арыг ханы — аарышкың
 Чечен сөс бооп үндүр агып кээр чорду.

Өскелерден ылгалдыыңны эки билир
 Өөрлериң хөй-даа эвес — каш кижги.
 Кады чорааш, эртинеп деп эскерзе-даа,
 Камнаар дээштиң канчаптарыл, канчаптарыл...

Чалыывыста сагыш ышкаш душтуруп кааш,
 Салым бисти кайы хире кызагдады!

Салым бисти кайы хире кызагдады.
 Чадагай дээр аяс, кылаң тайбың турда,
 Чаңнык дүшкен чартыы өлүг тел ыяш ышкаш,
 Чааскаанзырап артып каары амыр деп бе?!

Харын ынчан... база бир эш чанывыска,
 Күзеп манаан келир өй дег, келген турган.
 Күстүң ажыг качыгдалы, уяралы,
 Кады деңге үлежирге, бичии намдаан.

Чүс-чүс кижги караа чаштыг, аймап-дүүреп,
 «Чүге?!» деп-ле айтыртынып, шаан төткен.
 Хариызын кым чугаалаар деп. Ховар төлүн
 Харамнангаш, бойдус боду чажырган бе?!

Шаг-үе, үүле-чолдуң согур согуу
 Чарлырынче ындыг эрте чыгавытты.

8

Чарлырынче ындыг эрте чыгавытты.
 Чалгыннарың салдыныпкаш, ажык дээрден
 Караңайндыр батканыңны ожаап бодап,
 Халагым төп, ажыың ажып чоруурум бо.

Частың хөглүг чаашкыны дег, кагаан черже
 Чарыштырып агып баткан одуруглар
 Чайның түлүк чайыы болуп кудуп чоруй,
 Чаңгыс угда соглу бээр деп кым-на бодаан!

Кезек уну черже кирген хем суу ышкаш,
 Херелдерин булут дуглаан хүнчүгеш дег,
 Чарлыышкынның бүдүүзүндө ыыт чок өйүң!
 Саргыдып кээр элдептиг-ле тывызыктыг.

Бодараткан чогаадылгаң чажыттары
 Бодалдарым ханызында шыгжаттыңан.

9

Бодалдарым ханызында шыгжаттыңан
 Болчумчалыг, бүзүрелдиг, ынаныштыг —
 Чырык хөөннүг сактыышкыннар аразында
 Чыварлыктыр үрүп кээри база-ла бар.

Каш санныг ишти ирик адааргактар,
 Кара бодаар оптуг хейлер турган-даа бол,
 Арат чоннуң сеткилинге эргим чордуң,
 Алдар-хүндүң, хөөрээн хүн дег, улгадып ор.

Тыва кижиг алыс чолу билдинместеп,
 Тынгарыкчы ыдык сүзүүн ышкыңы дег,
 Будулгактыг үе кээрге, ишти-хөңнүн
 Буугуп келгеш, шуудун харай берген магат.

Болчувуттар, эгидиптер харык чок бол,
 Боодал сонет сөңүм биле мендим болзун.

10

Боодал сонет сөңүм биле мендим болзун —
 Мооң соонда душчуп келир черивисче,
 Уян хаттың хунугуксап ужары дег,
 Улуг тынып, мени мурнай аъттаныпсын.

Мактал сөзүң биезде дег эреведим,
 Бар шаа-биле сени чоктаан сеткилимни
 Талыгырда өске оран-делегейге
 Танып билип, сагынзын дээш бижип чыттым.

Сактыышкыннар, дириг чорда, чаагай дүш дег,
 Чамдык өйде аргалал бооп өөртүр-даа;
 Шаандагы-ла сорбуларны кээргел чокка
 Чара дырбап, муңгагдадып, хөлүйтүр-даа...

Эжишки боор үевисте, ийистер дег,
 Эки-бакты чеже хөйнү кады көргөн!

11

Эки-бакты чеже хөйнү кады көргөн.
 Эчис быжыг найыралдың кокпалары
 Эңгимениң арнынче дорт үне-даа бээр,
 Ээремниң дүвүнче-даа шымнып кирер.

Эжим мурнаар — соонче дидим баар турдум.
 Эдертсимзе — соомдан кээр деп бүзүрээр мен.
 Хүндүлел дээш эшке баштай чайлап бээри —
 Хүлээлге эвес, сагыыр ыдык чаңчыл турган!

Тайга черниң сырый үнген ыяштары дег,
 Дазылывыс тудуш ышкаш, чоок чорааш,
 Эпчок болуп, частырыглар кылгаш безин
 Эрбенниг сөс, чеме-хала дыңнаваан мен.

12

Эрбенниг сөс, чеме-хала дыңнаваан мен.
 Эскертинмес эскит ышкаш чазыг туржук,
 Элээн улуг ышкындырыг кылзымза-даа,
 Этчип келир, чүгле деткиир — чүрээң алдын!

Овуузун чок, арыг шынчы одуруглар
Ону дорт-ла херечилеп артып калган.
Туураан чаяан, эки мөзү дүүшкек, тааржыр,
Тудуш болза — бадыткалы ылап сен сен!

Хажыбызынче ээй берген кокпаң ужу —
Кажан ийик, мээң база чедер черим.
Очалаңның бир-ле дээрбээн төндүр эргээш,
Орууң изеп, соондан оожум үнүптер мен.

Коңга хаптар — шилчилгелиг үе-шакта,
Корга-корга, өске оран кире бээр мен.

13

Корга-корга, өске оран кире бээр мен.
Хомудалым, хараадалым хойлап алгаш,
Танывазым делегейже көөрүмге-ле,
Таанда чиктиг, өскелиг дег, өжээргек дег.

Аңгы дылда «Үжүглелди» дилеп тыпкаш,
Ажыдар деп чүткүдер-даа чадавас мен.
«Адыр-адыр, бачыт-хайлыг үрен!» — дижип,
Аза-четкер өскээр сөөртүп, шаптыктаар боор.

Аңгадалга, какпага дег, хактырыпкаш,
«Ат-ла болдум, кончуун аа!» деп ырмам сынып,
Эрткен оруум эттинмезин ылап билип,
«Эжим кайдал, болчур бе?» деп боданыр мен.

Коңчап-хоруур булуң тыппайн, эргий көөр мен:
Кордааным дег, чазык көрүп уткуур боор сен.

14

Кордааным дег, чазык көрүп уткуур боор сен.
Хоргадалым сенде дээрзи билдине бээр.
Сагынышкан сеткилдерни сула салып,
Чарыштырган хостуг маңга таалап каар бис.

Беатричээ шүлүкчүнү хүлээдир дээн
Вергилий дег,² мээң шынчы, эргим эжим,
Тозан тос дээр хаалгаларын ажыдып, хаап,
Домак-сөзүң чымчаан сөңнеп, эдертир сен...

Чааскаанзырал аар чүүгүн угбайн баргаш,
Сагыжымның оюнунга алзы бээр мен.
Көстүүшкүннер хензиг када сеткил өөрткеш,
Хөңнүм бичии домнап чоруй, эстип чидер.

Улуг тынып, эрткен өйже катап ээр мен:
«Ужурашкан хүнүвүсте чаъс куткан...»

15

Ужурашкан хүнүвүсте чаъс куткан,
Уран сөстүң болчаа бисти душтурупкан.
Овур-хевир, аян-сырын, чажыт утка...
Оларны дээш чеже дужуп, хөөрөшпээнил!

Шүүдедип кээр, түредип кээр човаг-ла хөй —
Шүлүкчүнүң оттуг чүрээ ажык, хостуг.
Салым бисти кайы хире кызагадады,
Чарлырынче ындыг эрте чыгавытты.

Бодалдарым ханызында шыгжаттыңан
Боодал сонет сөңүм биле мендим болзун.
Эки-бакты чеже хөйнү кады көргөн —
Эрбенниг сөс, чеме-хала дыңнаваан мен.

Корга-корга, өске оран кире бээр мен,
Кордааным дег, чазык көрүп уткуур боор сен.

¹ Антон Үөржаа, «Ногаан аът» деп ному 1993 чылда үнгөн соонда, 1996 чылда мөчүгүжеге чедир чаа шүлүктөрүн каяа-даа парлатпаан.

² Туураан итальян шүлүкчү Данте Алигьериниң «Бурганнаны дег комедия» деп чогаалының маадырларын элдээрткен.

Александр ДАРЖАЙ

ЧАЙНЫҢ БИР ЧААГАЙ ХҮНҮ

Оранчок акшый берген, ынчалза-даа ирей назы четпээн кижиг аптекадан эмнер садып алгаш, кудумчуже үнүп келгеш, таакпы кыпсып алгаш, далаш чок соруп турган. Хоорайның төвүнче кирер санында-ла, херектерин чогуруп алган дораан-на бажыңынче далажы бээр боду бо удаада чаныксаваан.

Ол эмнелгеден чоокта чаа үнүп келген. Эмнелгениң иштики чурумунга чагыртып, эмчилерниң чүү дээнинден эртпейн, хажык чокка күүседип чаңчыга берген. Бүдүн улуг-хүн дургузунда ол бажыңынга барык-ла эмчи езу-чуруму-биле чурттаан. Эм-таңны ишсин дээн үезинде хүлээп ап, ийиден дөрт шакка чедир үргүлчүлээр «ыржым шакта» орунга ноюрзап удугулаар, оон туруп келгеш, сугга сергедир шаптаны каапкаш, даштыгаа бажың кавызы девискээрге кезек агаарлап баскылаар, хөлегеге олургулаар. Хүндүс оларның каът бажыңынга барык-ла улус артпас, артса-даа, уйнуктарын азы азырал ыттарын чедип агаарлаткан кырган шуваганчылар болур. Оларның-биле чүнү чугаалажыр боор, а эмнелгеге болза, үени чугаа-соот-биле эртирип алып болгай...

Кудумчуда ол-бо талаже каржып эрткилээн улуг-биче кижилерни назынының иштинде бир дугаар көрүп турар чүве дег, ол сагыш-сеткилиниң ханызындан аажок магадап көрүп турган. Чайның кааң хүнүнде бо аргыжып-шуушкан чоннуң арын-шырайы, чаңгыс-даа хир-чам чок, арыг-кылаң ак-көк дээр дег, аяс чаагай, сергелеңи хөлчок, кажанда-даа аарыг-аржык көрбээн, харын-даа ооң сураан безин дыңнап көрбээн, кедергей-даа кадык-шыырак кижилер болуп көзүлгөн. Чайгы хүннүң чылыг херелдериниң шонуу азы бо танышпазы чоннуң омак-сергээ чүве, кайызының-даа салдары турган чадавас, ашактың үргүлчү

аарышкыдан дүрүжө берген чоруур хавааның кежи чазалдыр херлип, арнында дырышкактар чиде хона бергензиг болган соонда, карактары чырып келген. Холунда шылыргай хапчыгашта суп алган эмнери аңаа шуут-ла оо-хоран кылдыр сагындырып келирге, бок киир каар шой саваже октапсаазы келген. Машиналарның бүлгүргөн бензинзиг ак ыжы безин аңаа, авазының өөнүң яндаңындан шөйлүп үнгөн хөгжең ак ыжы дег, эргими аажок-даа ышкаш сагындырган. Ашак кижиниң семирээнинден хөгдүнчек улуг, чиндиңнээш ишти тыртылып, чагланчак эмиглери хенертен сиңип, мага-боду эр шынарже кирип, шыңганныр-биле долдунуп, шилгедей берген ышкаш болган.

Чаныксаар хөңнү чогу чүдөн артык апарган. Бажыңының уунче кылаштаптар-ла болза, ону бир-ле чүве хол-будундан хүлүй шаап, ынаар баргыспайн, күш-биле туткаш, салбастай-ла бээр ышкаш. Бир-ле кижини ону: «Далашпа даан, шак ам-даа эрте ышкакжыл. Кады маңаа кудумчуга кылаштажып базаал. Базаар-даа киргей бис. Ынаар баар хөңнүң чок болза, театр-даа, аалчылар бажыңының чанында сесерликтерде сандайларга олуруп, эрткен-барганывысты-даа сактып, ханывыс хоюдур хөөрешкей-ле бис» — деп ээрежи бергензиг кыннып келген. Ашак бир-ле кижиге дойлуп хөлзээн сеткилин тө каап бериксээн. Ынчалза-даа ындыг кижини тывылбаан, ол ону дилевзээн-даа, ол аңаа ундараваан, шуужуп, шаараңнашкан улуг-биче чонче эрге-чассыг көрүп, чайгы хүнге өөрүп, хүлүмзүрүп турган.

Ашак боданы берген. Аас-кежик деп чүве бо эвес ыйнаан. Ааска өй кежик... Алдын-мөңгүн, акша-төгерик-даа эвес, сеткил-сагыш, мага-боттуң сергелеңи — аас-кежик-тир деп улуг ажыдыышкынны ол кылган. Ооң арын-шырайы кажанда-даа дүгдүнчек чорбаан, хиндиинде хир чок ак-көк дээр дег кезээде хүлүмзүрүг чөлээштелип чораан дег сагындырып келирге, ол ак туң диштерин чайынналдыр хүлүмзүрүй каапкан...

Чайның шак бо чаагай, өй-тавында чылыг, аяс хүнү ооң амыдыралында эң-не эки, аас-кежиктиг хүнү болганы чадавас...

2005, июль 30.

АМЫР-ДЫШТЫҢ ШЫЛАГДАЛЫ

Пенсиялап үнгенден бээр чыл ажа берген мен. Ажыл-хожулдан халажылга деп чүве назы дөгзөн кижилерниң амыдырал-

чуртталгазында база бир улуг шылгалда болур деп чүвени бодумнуң кежимге ылап-ла көрдүм ийин. Баштайгы айларда дыка-ла берге чораан. Ынчанмай канчаар дээр сен, хенертен хөй-хөй чылдар иштинде сиңирип алганың чаңчылчаан амыдыралың бир хүн кээп өскерлип, үер үезинде хемниң баштайгы унундан өскээр агыл, унун солуптары дег, сыр өске агым-биле чылып, чаңчыгып өөрөнмээниң, бир-ле чап-чаа шынарын көргүзө бээр.

«Өөрөнгөн чаңын канчаар, өртээр эвес, баглаар эвес» деп ырлажыр болгай бис. Шынап-ла, ындыг болду — папкам колдуктапкаш, эртежик-ле ажылче дап берип чыдар мен. Эжик тудазынга салаалар аспакталдыр дээри билек-ле, чүрек чым-сырт кыннып, бир-ле чүведен хенертен корткан чүве дег, сырбаш дигениң дарый-ла, куйга-бажың адыш-ла дээр. «Кайнаар? Чүүже?.. Кымче ынчаар эшкедеп турарың ол?!» дээн бодал башка кирип, чемелзэн дег айтырган соонда, аңаа харыы кылдыр, артында-ла шоотканзыг чүве дег, «Сени кым-даа, кайда-даа манавайн турар» деп харыы бодал бажыңны улдай бээр...

Ооң соонда колдуунда кызып алганың папкаңны стол кырынке шарт кылдыр октапкаш, майыктааштарыңны ушта тепкилепкеш, мойнунда мончарыңны кошкады каапкаш, диван кырынке, туружу багай иштиг шоодай дег, чайлып кээп ужар сен. Даң бажында сыгыгларын согун дег базып алган чүвүрүң, костюмуң дырыжа бээрин-даа сагынмас сен. Тургустунуп келген байдалды эрги хевээр турган аайынче катап кирип алыр арга-шинээң чогуң харлыккыже бодап чыдар сен...

Эленчизи шагда-ла эртип калган, эдилээр магазынче эдилеп каапкан, ам кымга-даа ажыы чок эдилелге бодун дөмейлээри амыр бе ынчаш?! О, ол дег аар хинчектиг, халалыг эрээ чок деп чүвени боду көрүп эрткен кижиге билир боордан башка, күш-шыдал үезиниң аныяк кижилериниң ону хандыр бодапкы дег угааны чок ийин.

Ары-хүннү бадыр чыдыннап кээр, кедергей-даа хостуг-шөлзэн, ол-бо ажыл-херек дээш сагыш аарып ажаанзыравас, магалыг-ла амыр-дыштыг кижиге-дир бо деп чамдык кижилер бодаар-даа ыйнаан. Ындыг бодал амыр-дыштың шылагдалын билбес кижилерниң бажыңга кирер. А херек кырында ол халалыг эрээ-дир!

2005, июль 31.

МЭЭҢ БАЙЫМ

Бөгүн август 1 болгай. Эртөн 6 шак четпээнде тура халып келдим. Майгындан үнүп келгеш көөрүмгө, чиге-ле дужувуста ийи-үш километр черде, Ленин сүүрү — адап-сурап чораан даавыс дээр шаар бедий берген туруп тур. Хүннүң баштайгы херелдери ооң калбарган шыпшыын алдынналдырыпты. Мурнувуста өң чаңгыс аай — ак сүт-ле. Ол дээр шаар чаттылган маңган ак делегейден тыныжым тыртыла берген, кезек көжээлени берген тур мен. Бир шаг болганда миннип кээп, номчаанымны сактып эгеледим.

Солагай таламда чавыс кертилек 5820 м Крыленко аттыг арт бо-дур. 1928 чылда ССРЭ-ниң юстиция талазы-биле улусчу комиссары Николай Крыленко совет-герман экспедицияның киржикчизи бооп бээр үнгөн бооп турар. Ол-ла экспедициядан үш немец: Аллвейн, Шнейдер, Вин улай үнгеш, төөгүдө бир дугаар 7134 метр шыпшыкка четкеннер-дир. Шыпшыктың ады ынчан Кауфман турган, ол-ла чылын Совет чазактың тускай доктаалы-биле шыпшыкты Ленин сүүрү деп адай берген. А совет альпинистер Ленин сүүрүнче эң баштай 1934 чылдың сентябрь 8-те үнгөн улус-тур. Үнүүшкүннү Касьян Чернуха удурткан, ооң эштери: Виталий Абалаков биле Иван Лукин. Оларның үнгөн оруу бо ышкаш-тыр: кадыр чалымнарлыг Липкинниң хаязын өрү үнгеш, ол хевээр дорт бедээш, сирт кырлааш, оң талазында шыпшыкче үне берген. Ону караам-биле одурту көрдүм. Маршрудунга дөрт лагерь тургусканнар-дыр: «5500», «6250», «6500», «7000».

Дараазында, 1937 чылда, Лев Бархаштың удуртулгазы-биле шупту 8 альпинист шыпшыкче үне бергеннер. Бо экспедиция шыпшыкче үнүп турда, оларга дузалап турган шериг ужудукчузу Михаил Липкин «Р-5» деп самоледунуң хүртүзү үрели бээрге, 5200 м бедикте чалым кырынга хондурупкан. Боду дириг арткаш бадып келген, а самоледунуң сеги ында ам-даа чыдар. Солагай талакы эктим дужунда сүүрерген баштыг, кара хаяларлыг даг ол-дур. Ону «Липкинниң хаязы» деп адай берген чүве-дир. Оон диңмит дыңналды, көшке батканы ол.

Он ажыг чылдарда Ленин сүүрүнче кым-даа үнмээн, чүглө 1950 чылда Туркестан шериг округунуң альпинистери 12 кижиге үнгөн. Оон эгелээш-ле хөй санныг экспедициялар Ленин сүүрүнче кыш, чай чок доктаамал үнүп турар болу бергеннер.

7134 м сүүр оң талакы эким дужунда бооп-тур. Ленин сүүрү Совет Эвилелиниң эң бедик дөрт дагларының үш дугаары бооп турар. А делегейде шупту 170 санныг «чеди муңнар» бар чүве-дир. Оларның бирээзи бо! Ооң шыпшыынче кижиге үнгенден бээр 70 чыл ажып турар ышкажыл. Ол үениң иштинде чеже альпинистер бээр шургуваан дээр. Ам бистер оларның санынга катчы бергенивис ол-дур. 7000 — 8000 метр бедик дагларны «делегейниң эң бедик шыпшыктары» деп адаар чүве-дир. Үнөр деп турар сүүрүвүс делегей чергелиг бооп турар-дыр. Актың агындан ак ол дагның мурнунга тургаш, ону бодай бээрге, ийи чарын аразы соолаңайны бээр чүве болду.

Артывыста хар чок даглар, оларның артында үнгенивис 4830 метр Петровский сүүрү. Оң талавыста база-ла хаяларлыг бир сүүр, оон улаштыр база ак сүт чаштыңан дег. Бистиң дистиннишкен майгыннарывыс артыы талазында, чанында альпинистер майгыннары эңдерик болду. Туаледи майгыннар ужунда, бичежек оңгар каскаш, майгын пөзү ышкаш пөс-биле дуглап каан, мындыг. Эжии база-ла пөс.

Мөөрүк ындындан чүктешкилик улус көстүп келди. Бир майгын ындындан база-ла — рюкзактарлыг, холдарында даянгыштарлыг альпинистер. Олар шупту столовая-майгынывыс артында 20 базым хире черде меңгиле углаптылар. 5300 метрде ийиги лагерьже оларның чедери ол. Альпинистер ынаар углай шуужуп-ла турлар. Ийе, боларның аразында кандыг кижилер чок дээр! Делегейниң шупту диптериниң кандыг-даа сүүрлеринче боларың үнүп турганнар болбайн аан. Мынча хөй кижиге чаңгыс эртен шуужуп турарын бодаарга, Ленин сүүрү даг үнүкчүлерин кезээ-ле сорунзалап турар-дыр эвеспе. Бистер бөгүн дыштан-мышаан, бар турган аыш-чемивисти, дериг-херекселивисти аайлап, белеткеп албас болза, кайын боор.

Өөрүм туруп кээрге, оларның кадыын айтырдым. Оолдар анаа бис дидирлер. Марианна «Чүс хуу эвес» дидир. Лешаның харызын карадааш, Мачуктан айтырарымга, бажының аарыы

читпээн дидир. А меңээ 4200 метр бедик 3600-биле дөмей-дир, судалым — 68. Өске өөрүм судалдарын 70-ден 88 чедир адап турлар.

Столоваяга чемненип чеде бергеш, топтаарымга, стол кырында база-ла кофе, какао дээш чүү-даа бар. Бедикке кофе ижирттинмейн баар, оозу эки, оон башка ону ижипкеш, улам сергээш, кандыгдаа кадырны маңнап үнүп болур деп баштактангылаар мен. Поварлары: узунзумаар, чугаакыры аажок Рустам деп аныяк эр биле үжен хар ажа берген, семиссимээр, чазык сарыг шырайлыг Рано деп херээжен кижии. Рустам даштыкылар-биле оларның дылынга чугаалажып турганын көрдүм. «Азия дагларының» мында ажилдакчылары чүгле бо ийи повар, ол-ла. Олар чем кылырындан аңгыда, мында келген альпинистерниң бүгү айтырыгларын шиитпирлеп турарлар. Эртең, кежээ 8 шакта база дал дүште 3600-те кол лагерь-биле доктаамал спутниктиг телефон-биле харылзажыр улус болду. Адаандан каш кижии кел чыдарын, кандыг чем чорудупканын дээш, баш удур билип алыр. А Рустам тура кайы лагерьлерде каш кижии барганын, кымнар 7134-те сүүрге үнгенин, улустуң кадыының байдалын, кандыг аыш-чем херегин, агаар-бойдушту доктаамал Ачык-Ташче база дамчыдып турар. Рустам тура, бистерге: «Дүүн Красноярск альпинистери Ленин сүүрүнче үне бергеннер-дир» — дидир. Дима Чередниченко оларның аразында бооп чадаvas. Радио харылзаазы бар болганда, дүүн бистиң орук ара саадай бергенивисти 3600-те улус билир турганнар-дыр.

Майгынывыс даштынга баштай дериг-херекселди үндүрүп эгеледим. Оларга немей кола шилдеринде 10 литр бензинивис база бар. Чемде келдим. 10 килограммны көргүзөр борбак деңзи бар чүве, алыс шалыпкын кижии Марианна-биле чемнерни аай-аайы-биле хаптарже ургаш, деңзилай бердивис. Мында бар шупту чемивис 85 кг болган. Ак сеткилдиг тыва чонувустуң биске хүлээткени хей-аът туктары 4 кг чедип турар болду. Ону артывыста шөйлүп үнген дагның сиртинге оваа кылгаш, аңаа салып кагдывыс. Беш өңнүг, Чечектигниң азы Манчүректиң айыраң чечектери дег хей-аът туктарында кижии адын санаарывыска, 2430 болду. «Оларның хей-аъды бо оран дег бедик болзунам! Сагыш-сеткили киискип турзунам!» — деп йөрээп кагдывыс.

Элдеп чүве, маңаа кээривиске, кыргыстар мээң назы-харымны сонуургаарлар болган. Вахтанг Кикабидзениң «Мээң назыным — мээң байым» деп ырлаан сөстөриниң утказын маңаа, Памирге, билдим. Оларның ыңдыг айтырыын дыңнааш, каттыра аарак: «Бежен тос!» — деп харыылаар-дыр мен. Демгилерим кезек чожуй берген дег тургулаарлар. Оон бажын чайгылаарлар: «Ам-даа шыырак-тыр силер але!» — дигилээр. Мээң назыным дээрге Мачуктуң 32 харынга Лешаның 21 харын кадыпкаш, ооң кырынга ам-даа 6 харлыг бичии оолактың харын кадыптар болза, деңнежип болур ышкакжыл. Бирги лагерьниң столоваязынга чемненип орувуста, сынык кылдыр орустаар хорват альпинист Богдан база-ла мээң харым айтырды. «Бежен тос!» — деп илдик чокка харыылап каарымга, ол омаажын салып кааш, өөрүңге бодунуң дылынга бир чүве чугаалады. Демгилери менче хая көрнүп келгеш, баштарын чайып, аразында чугаалаштылар. Бистиң россияжи-даа альпинистерге харыым чаңгыс-ла болгай: «Бежен тос!» Хар-назын талазы-биле мында, шынап-ла, бай кижини мен бооп тур эвес мен бе! Кыргыстарның-даа, альпинистерниң-даа мээң харыымдан карактары улгадып турары база барымдаалыг.

Ынчан эң баштай Эвересче үнген «Гималай 82» деп совет экспедицияның дугайында номну сактып кээр мен. 8848 м делегейниң эң бедиинче үнөр кандидаттар шилиирде, бир кол чүве, хар-назынын көргөн. Москваның медик-биологтуг институтунуң эмчилери 40 хардан өрү назылыг альпинистерни ынаар албас дээн. Ол хире назы Гималайларга айыылды тургузуп боор. Назын улгадырга, кижиниң харык-шинээ кудулаар болгаш, ол бергелерден оспаксыраар апаар. Ынчангаш ыңдыг назылыг кижини аныяктар-биле эннешпейн баар. Ооң ужурундан-на ынчан 44 харлыг «ирбиш», делегей чергелиг спорт мастери Эдуард Мысловскийни албайн бар часканнар. Ону чүгле 6000 метрге чедип боору-биле чөпшээрепкеннер. Херек кырында Эвересче эң баштай үнген совет ийи альпинистиң бирээзи Мысловский болган. Эмчи, эртем бир аңгы сөстүг, а амыдырал сыр өскени көргүзөр.

Ынакшылда назы чок дээни-биле дөмей, дагларже үнери база-ла ыңдыг деп билдим. Ооң ужурундан оолдарым дег аныяктар-биле мында чедип келген турарым ол. Даглар үнөр назы дугайында билирим каш чижекти сактып-даа келдим.

Эвересче, делегейниң эң бедик шыпшыы болур 8848 метрче үнген эң улуг назылыг кижиге — 62 харлыг шерп чүве. 115 харлыг кабардин-балкар, кырган-ачаларның кырган-ачазы, 5642 м Эльбрусче үнгени ылап шын. А бо чазын УАЗ-ка альпинидаже бар чорувуста, Юрий Курмачев-ла ыйнаан, «Красноярскиниң альпинизи Путинцев Владимир 67 харлыында 7495 м Коммунизм сүүрүнче үне бергеш, бо бижикти менден улуг назылыг кижиге алзын деп ында бижик арттырып каан-дыр» — деп солун чүвени чугаалады. «Ол бижикти сен ап боор-дур сен, Маадыр» — деп, «ирбизивис» мени сугже шурады-дыр. Интернеттен ушта бижидип алганывыс Хан-Тенгри дугайында медээде 69 харлыг япон херээжен альпинист кинжал бажы дег 7010 м сүүрже үне берген болбады бе.

Тыва тоолдарда дег, чүгле хураган кудуруу сорар хире назы чеде берген улус чамдык аныяктарның семеп безин шыдавазы бедик меңгилерже таваар чедип турары дээрже ол кижилерниң кадыының быжыы ол бе азы альпинизмниң белени ындыг бе?

Галина МАСПЫК-ООЛ

КАРА ДЕП УРУГ

— Оглум, тура халы, че. Хоюң үндүр. Хүн хөөрей берди — дээш, авазы чаа сагган сүдүн шүүрөп тура, — хөлдүү аттыг-дыр, мал-маганны эки карактавааже болур бе — деп немеп каан.

Седип ыыт чок тура халааш, дүүнгү шөйген быштак артыын апкаш, өгден үнүпкен. Хой кажаазын ажыдып тургаш көөрге, кожазында Дагбаларның аалының чанында үш-дөрт хире чиик машина турган. Ада-иези ай эгезинден бээр Дагба ирей алдан харлаанын демдеглеп, ажы-төлүн, төрелдерин шайладыр дээнин чугаалажып, сүт арагазын, кыскан быштакты-даа чыып келгенин билир. Көдээ аалга байыр-наадым хүннүң болуп турар эвес, кожазы аалдың үрде белеткенген хүнү-даа келгени ол. «Ам безин үш-дөрт, кежээ он ажа бээр-дир аа — деп бодапкаш, авазының чем суп берген хавын алгаш, Улук-Ажык эдээнче ырап бар чораан хойларының соонче кылаштапкан.

Эртенги одарже үнген хойлар, маңнаганы чидип, тап-билээ оъттап эгелээрже, кижиге көжээниң хөлөгезинге чыдыпкаш, кум

кынны берген. Арнынга соок дамдылар кээп дүжүп, чаъс чаап турар кылдыр дүжеп чыда, карактарын көрүп кээрге, узун чаштыг уруг олче ээгип алган турган. «Дүжүм-дүр аа» деп бодапкаш, катап уйгузурап бар чыдырда, хөглүг каткы чаңгыланган. Серт дээш олура дүшкеш, ол-бо көрзүнерге, чүве-даа чок, хойлары дөө-ле арга кыдыында сугда барган турган. Чүрекпен боларны кайын ырадырыл деп бодап олура, авазының берген чемниг хавын сактып, ол-бо дилээрге, оозу-даа чок. База катап кижиде каттырган ышкаш... Аза-четкер дугайында чугаалар сактып, корга берзе-даа, көжээни долгандыр кылаштаарга, чүү-даа чок. Хөлегеге катап олурарының кайызы чорда, ырак эвесте улуг хараган артындан бир уруг үнүп келгеш, олче кылаштапкан. Ак аржыылы сырынга эстеп, арнын дуглай ап турарын көрүп олура, бо чоокку аалдарда мындыг уруг бар эвес азы аза-четкери чүве ирги бе деп Седиптиң сезингени хей чүве болган: кара каракшили кеткен уругнуң арны хөглүг, каткызын тудуп чадап турар боорга, туруп келгеш, уткуштур базыпкан. Ооң чанынга кээрге, танывазы уруг каттырбышаан, олче быштак сунган. Кижиге коргудуп, оон эрткеш, авазының суп берген аъш-чемин база «эжелеп» алган боорга, оол хорадай хона берген. Сунган быштакты-даа албайн, холдарын так кармактаныпкаш, ыт чок турган.

— Сээң чидириң — мээң олчам. Ажынган кижиниң бодунуң шорузу, аштай бээр — депкеш, уруг узун чиңге ыяш тып алгаш, ооң ужунга хапты ызыртып алгаш, танцылавышаан, тейни куду бадыпкан. Дески, калбак даш тып алгаш, өреме чаап каан хаарган даланнарны, шөйген быштакты, шилде куткан шайны салып каан. Соондан кылаштап олурган Седипче карак уштап көрбүшаан, «столче» чалаан. Хорадаан уу-биле эрте базып бар чыткан Седиптиң холундан сегирип алгаш, «Эр кижиге могоаттынмас чоор» — деп, авазының бо-ла чагыыр сөстөрүн чугаалаарга, оолдун сеткили чымчап, тура дүшкен. Эртеги олчаан чем чивээн болгаш, дегийт-ле соок шайны каш пактапкаш, далган ап алгаш, чемнени берген.

Дөстүнмес чаңныг уруг, ийи холун быктында салып алган, олче бодамчалыг көрүп турган. Ам чүнү канчаптар чоор деп бодап тур боор ийин деп сезиг апкаш, айтырган:

— Адың кымыл?

— Кара.

— Кым?

— Кара!

Чем чип орган Седип артында хара бер часкан. Ол чүзүл, Кара деп? Бичизинде-ле аалга келген улус: «Адың кымыл, оол?» — дээрге, — «Седип» — деп харыылаарга, — «Караң кайыл?» — дээш, үргүлчү каттыржыр, хой кадарып чорааш, эжи оол «Седип!» деп кый дээрге, кожазында аалдың хоюнун кадарчызы кыстың «Кара!» дээн кыжырымак харыызы ужугуп кээр. Тыва чогаал кичээлинге «Хайыраан ботту» номчуп турда, башкызы «Седип!» дээрге, чугаазын үзе кайы-бир оол чоон үнбиле «Кенден-Хуурак келди, чаштын!» дээрге, класс чир-шоң дүжер турганын бодап, Седип школачы чылдарында Кара деп уругну көрүп көрзе деп күзеп чораан. Ооң ол күзели хей болган: он бир класс дооскуже дээр ол Кара деп аттыг уругну тыппаан. Че-че ыңай, Кара деп уруг чок чүве эвеспе деп чөгенип, херекке албас апарган. Ам кээп бо тенек уруг көстүп келгеш, Кара мен дээрге кайгап калган. Кай, бо арган, сөөк уруг Кара бе? Буттарының узунун, чиңгезин! Арны ак тос-ла! Карактары чүдек, хапыгыр боорга, кара карак-шили ужулбас хевирлиг. Сула салган чажы-ла чараш, дискек чедип турар. Оол ооң адын дыңнап кааш, артында дайнаныры соксап, олче кайгап оруп бээрге, Кара айтырган:

— Сээң адың кым дээр?

— Өпей-оол — дээрден өске ат Седиптиң бажынга кирбээн. Уруг ыыткыр каттырыпкаш, холдарын уруг өпейлээн кижиге ышкаш тудупкаш, «Өпей, өпей, өпей, оой, өпей сарыым, оой» — дээш, аяар ырлаарга, Седиптиң хөңнү улам карарып, холун чаңгыпкаш, хойларынче кылаштапкан.

Седип хойларын орайтады кирип, четчелээш, кажаалап турза-даа, ал-ла сагыжы — дөө аалда. Оолдун ава-ачазы «Улуг кижиниң назы-хары кижиге буян боор чоор, оглум, чедип кээр сен. Аалга Сондуй кырган-аваң оор» — дээш, дем-не үнгеннер. Даай-авазы аал ээлээр дээрге, оол арай-ла чигзинер. Суурга чурттап чораан болгаш, шоолуг-ла дуза чок, мал-магандан арай сестир. Чүгле харын каттырып-каттырып, чем кылып турда, кежээ-ле! Оолдун сеткилин билген дег, кадай өгдөн үнүп келгеш; «Дуу аалда кандыг солун чүве болуп турар-дыр, көргөш кел, оглум» — дээн. Бора-Дайын мунупкаш, халдып чорупкан.

Прожектор чырыдып каан Дагбаларның аалы кайы ырактан-на көстүп келген. Улустуң алгы-кышкызы-даа хөлчок — мөге салып турар хевирлиг. Аалдан арай кедээр шыкта узун-узун столдарда эът, хан баштадыр аъш-чемни делгээн. Улуг кажаа чанынга турган ашактар аразында ачазын оол көрүп каан. Дагба ашак биле ачазы дөмейлешкек-даа улус: узун, кадаң мага-боттуг, ак шырайлыг. Хөй чугаа чок, арага ижеринге тура чок. Шүүлген мөге Доңгак оглу Начын, үжүүрлешкен мөге Куулар оглу Оолак бооп-тур. Олар ийиге кырган өгбези Дагба ирей ирттер бергеш, хайындырган хой бажы-биле хүндүлээн. «Хой бажы хайындырып турган өгге киргеш, хүнзедир-даа манап тургаш, мүнүн ижер, эъдин чиир; аът бажы хайындырып турган өгден дүрген-не ырап чорааны дээр дээр чүве ийин» деп ачазының чагыын бодап турда, оолду авазы кый депкен. Седип көөрге, авазы үези кадайлар-биле столдуң дуу ужунда олурган-нар. Аъдындан дүшкеш, чедип алгаш, чанынга чедип кээрге, авазы: «Чүнү чиир сен, оглум?» — дээрге, — «Яблок-тан ап берем» — диген. Долдур салат, колбаса салган улуг-ла тавак, яблок ап бээрге, хос черге олурупкаш, чемненип орда, бир кижиге артындан оожум келгеш, «Хоп!» дээш, холун карбаш кылган соонда, яблогун апкан. Хая көрнүп кээрге, Кара болган. «Че, Өпей, удуур шагың келди» — дээш чугааланып турда, Саглай көстүп келген.

— Сени, улуг ашакты, чүге өпей деп турары ол, таныжар силер бе? — дээш, салдыкпайн туруп бээрге, оол бо эртен ховуга болган ужуражылганы чугаалап берген.

— Сен көөрүңге, Кара чараш-тыр бе? — деп, уруг дорт айтырарга, оол ыйт чок бажын чайып каан.

Саглай — Дагба ашактың хеймер уруу, Седиптиң бир класстан тура он бир класска чедир чаңгыс партага кады өөренип келген эжи. Малчыннар уруглары кандыг ийик, оол, кыс дивейн, хой кадарып, бызаалап, инектеп дээш, ажылы төнмес. Суурга өөренип тургаш-даа, аалын сактыр, өскелерден озалааш турарын кызыдар, боттарының аразында найыралдыг, бот-бодунга дузалажыр, карактажыр. Ынчаар-ла өзүп, школаны доосканнар. Седип уруглар-даа тоовас, аъттар сонуургаар боорга, Саглай улуг-ла дүвүревейн турган. Ооң бодалында чүгле Седип, а оолдуң сеткилинде чүү барын уруг билбес. Дорт айтырарындан уруг дидинмээн, ыядынчыг болгай. Ынак эвес мен дизе канчаар.

Кара кырган адазынга ырлап бээр-дир деп башкарыкчы чарлаан. Көк торгу тыва тоннуг, узун чажын өрүп бадырган, мөңгүн дээрбек сыргалары кылаңайнып турар уруг ырлап турган:

Дагылгалыг Таңдың каггаш,
Чүнүң аңын өлүрер сен?
Даңгырактыг эжиң каггаш,
Чүнүң чуртун тудар дээн сен?

Сеткилимниң чырыткызы
Өже бээри ол-ла чоор бе?
Чарылбас дээн күжүрүмнүң
Өскерлири ол-ла чоор бе?

Седип аьдын чедип алгаш, аал өдээнден оожум үнүп чорупкан. Машиналар ындынга аьттанып алгаш, хая көрнүргө, уругнуң олче көргөн хөлдөнгөн улуг карактары сагыжынга таңмаланып артып калган. Ээн ховуга кушталдырып халдып ора, ооң манап чорааны езулуг Кара бо уруг-дур деп чүвени билип каан.

Вячеслав МОНГУШ

ОШКААШКЫН (чурумал)

Кудумчу, чашкы шаавыстың кудумчузу. Аңаа чаптанчыг кысчыгаш Сесек чурттап турган. Кежээ имиртиң дүшкүжеге ойнаанывыстың соонда, бажыңының чанынга үдээринге чедирген. Каш кежээ эрткенин сагынмас мен. Бажыңының соңгазынга дужааш терекке келгеш, ыыт-дааш чок кайгажып тургулаар бис. Кара карактар, севергин думчук, чаптанчыг эриннер кандыг-ла-бир күзелдерни оттуруп, мага-бодумну доюлдуруптар апарган. Сесек-биле харылзаам дыңзаан тудум, школага азы класска болган болуушкуннар, хөктүг ужуралдар дугайында аңаа сымыраны аарак оожум чугаалап бээр мен. Караңгы имирде ооң арнынче чиге көрүп турарга, каттырынчыг таварылгаларны дыңнааш, чаагында сыртылаажы ойбаңнап, хүлүмзүрүүр, аңаа хандыкшылым дам-на баар. Ында-хаая кожа бажыңнарның эжи

дагжап азы бир-ле кижиниң базымнары дыңналырга, Сесек терекче сыңны бээр, а мен улам-на аңаа чоок туруп, мага-бодундан айдызалыр чаагай чыдын тынарымга, тааланчыы аажок.

— Че, мен кирерим ол-дур. Эртенге чедир байырлыг! — деп, Сесек хенертен чугаалааш, хериминиң иштинче бурт дээрге, чайгы аяс дээрде чивецнешкен сылдыстарны кайгавышаан, кудумчунуң үстүү талазындан озалааш бажыңымче далаш чок бazyптар мен.

Теректерниң мочургалары чазылгаш, ак-ак хөвөннерин саарып турар кежээлерниң бирээзинде эриннерим хоюг чаагынга дээп, ону ошкап диттигипкен. Ол менче эргелелдиг көргениниң соонда, карактарын шийипкеш, холдары, мага-боду сула салдынып, куспаамга келди! Эким кырында чымчак холдарның аяар деггенин сеткилимниң ханызындан медереп билгенимде, мени ол оожум аткаар идипти. Тывызыксыг, манаваанывыс ажыдыышкын болгу дег...

Соңга дужу. Кырган терек. Ыыт-дааш чок кайгашпышаан бис. Хенертен чоокшулап, ак-көк өңнүг куртказының өөктерин чежип, холумну ооң ооргазынга дегзип, ханылатпышаан, чыыра тыртып, куспактаарымга, кыстың эриннеринге мээң эриннерим дегжи берген. Карактарывысты шийипкеш, чер кырындан көдүрлүп, ону бөле алган булуттар ынды талыгыр бедиктерже ужугуп, бистиң-биле ооң мурнунда чүү болуп турганын-даа уттувуткан, көзүлбес, хуулгаазын күштерге өпейлетпишаан, сыыладып бар чыдыр бис. Сесек оң холу-биле мээң эктимден аяар даянгаш, өске холу-биле хөрээмден идип алганы аравыста кызыгаарны ажыр баспазын кичээндиргензиг болду. Ынчалза-даа ол бүгү ыржымга, эргеленчиг таалалга алзып, катап база ыыт-даажывыс чидип, кезек када тур бис. Мээң холдарымда — кыстың чымчак ооргазы, чиңгежек бели. Салааларым аңаа өрү, куду камныг шимчеп эгелээрге, ооң ээлгир чиңгежек салаалары хөрээмге самнаанзыг. Ону катап чыыра тырткаш, куспактаптарымга, чер кырындан дээрже, булуттар ынды сылдыстарлыг делгемнерже ужугупканзыг бис...

НҮГҮЛ

Ол эртен часкы дээр аяс, агаар арыг. Эрткен күстүң кадып калган сарыг бүрүлери бут адаанга шылыражып, хөглүг ырын ырлашкан-даа дег:

Сарыг бүрү шылырт-шылырт,
Сагыш-сеткил шыгырт-шыгырт.
Арыг агаар сырын-сырын,
Алыс бодум сарын-сарын.

Дыка үр үеде хүрежип келгеним, мээ-медерелимни оюп, өрүмнөп турган шинчилелдеримни парлап доозупканымга амырап, дыштанып, аар чүктен адырылган ажылчын мал дег, чиик-чиик базым-биле ажылдаар черимче ужугуп олур мен. Сөөлгү ийи хүн компьютерден адырылбаан болгаш, шимченип чоруурумга, таптыы кончуг. Ажылынче далашкан улусту көөрүмгө, шупту мээң эргим кижилерим дег. Анаа-ла амыдыралга өөрүп чордум. Улуг үүлө бүдүрүп алган кижини амыравайн канчаар.

«Сеткилим эндеведи» — дээр улус турар. А менде ындыг эндевес салым чок болганым ол-дур аа.

Ажылдаар черимге келгеш, өрээлимниң эжиин ажыдып турумда, даргам чанымга халып келгеш:

— Байдалыңар кандыг-дыр? Чүглө дыка дүвүрөвөөр. Мындыг талада шын шиитпир хүлээп алыры чугула — дей-дир.

— Силерниң чугааңар аайын билбедим — деп харыыладым.

— Силер ам-даа чүвениң ужурун билбээниңер ол бе? — депкеш, өрээлинче мени чедип кирире бергеш, ол үениң чидиг-чидиг айтырыгларын сойгалап үндүрүп кээр бир-ле солунну тутсупту. Стол артынга олурупкаш, айыткан чүүлүн номчуй бердим. Бистиң институттун дугайында, ылаңгыя мээң дугайымда болган чүвени болбаан кылдыр, болбаан чүвени болган кылдыр бижээн нүгүл чүүл болду. Баштай дүвүрөведим-даа, хомудавадым-даа. Чүглө кайгап-ла ханмадым. Ындыг чүве база турар боор чүведир аа!

Ол үеде дарганың өрээлинге ажылдакчылар чыгып келди. Дүүн-не солунну шупту номчуп танышкан улус болду. Мен ажылым бижип доозуп алыр дээш, бажыңымдан ийи хүн үнмээн

кижи болгай мен. Кырымда айыыл диргелип келгенин-даа билбээним ол. Эш-өөр-даа хуралдап-ла эгеледилер. Солунга кандыг харыы бээрин, кымнар харыыны бижиирин шиитпирлеп, шуугап-ла турлар. Судче база билдириишкин киирер, шыырак болчукчу хөлезилээр дижип, оон-моон арга-сүмө, моральдыг деткиишкин төктүп-ле тур. Мени мактап-ла турар кижиге хөй, солунда нүгүлге хамаарыштыр килең долган сөстөр-ле көвей. Өрээлде болуп турар болуушкун меңээ кандыг-даа хамаарылга чок чүве дег, көжүй берген олур мен. Бистиң хоочунувус, хүндүлүг, ат-сураглыг акывыс туруп келгеш, чадай-чадай орустап, мээң ажыл-ижимге, мөзү-бүдүжүмге бедик үнелелди бергеш, меңээ ынакшылын илереткеш, бодунуң нүгүлдедип чораанын чугаалааш, ишкирниге берди.

Ам-на бодумну кээргээш, ыглай-ла бердим.

Бодумнуң ажылдаар өрээлимче келгеш, изигленир чаңым-биле сайыдымче долгадым. Солунда парлаттынган нүгүл дээрге яамыдан кирген чагыг-дыр деп алгырдым. Сайыт мени оожургадып, бодун агартынып пат болду.

Журналист акымче ыы-сыы-биле долгадым. Парлалга хоойлудүрүмү-биле нүгүл чүүл парлаан журналистке болгаш солунга кандыг кеземче онаап болурул деп айтырыгны билип алырым ол.

Эш-өөр ол хүн ажыктыг ажыл-даа кылбаан. Солунга харыы бижип, меңээ эккеп номчудуп, нүгүл чүүлдүң стилин шинчилеп, авторун тодарадырын оралдажып, шуугап-ла хүнзедивис. Боскумче шай безин ашпас. Хенертен бажым чыккыладыр аарый берди. Автобуска олурупкаш, эмнелгеже хаптым. Автобус иштинде олурар кижилерге безин көрүп албас болдум. Бодаарымга-ла, улус нүгүлдү номчуп алган, менче кочулап көрүп турар-даа ышкаш.

Эмчи угбам мени оожургадып, ханым базыышкынын бадырар эм сыкыртып, чүрээм дүргедээнин оожургадыр эм ижиртип пат болду.

Бажыңымга келгеш, студент уруумга солунда чүүлдү номчударымга, уруум ыглап эгеледи. Авашкылар куспактанчып алгаш, үр-ле ыглаштывыс. Уруум нүгүлдүң авторун чуруму багай төреливис оолга эттедир дей берди. Уруумну сургап, оожургадыр ужурга таварыштым. Чүгле хоойлу-дүрүм күжү-биле агартынар

ужурлуг бис деп тайылбырлаарымга, нүгүлчүлөр чүгө хоойлудүрүм сагывайн турарыл ынчаш дээш, алдыртпайн пат болду. Хайга хай каттыштырбазын шыңгызы-биле сагындырдым. Уруум ыглап-ыглап, удуй берди.

Телефон дагжаза-ла, аныяк шаамда эдержип чораан өңнүүм журналист: «Бажыңда сен бе, адыр шүве...» — деп чоруй, телефон тудазын салып кагды.

Удаваанда электрилиг звонок дагжаза-ла, демги журналист өңнүүм кирип келди. Эжик чанында тумбочка кырынга бир шил водка тургузуп кагды.

— Кижиниң боксунче водка хамаанчок, шай безин ашпайн турда, маңаа чүнү байырлаар дээш келдиң? — деп алгыра-ла бердим.

— Чааскаан сен бе? — дидир.

— Уруум-биле — дээш, уруумнуң өрээлиниң уунче айыттым.

— Ынчаарга оожум шүве — дээш, тонун, идиин ужулгаш, арагазын тудуп алгаш, чем кылыр өрээлимче базып эрте берди.

Ам канчаар, соонче кылаштаар ужурга таварыштым. Боксак аыш-чем делгеп бердим. Водказын куткаш, менче сунарга, ону ижерин ойталадым. Кижим арагазын бир дашканы четтирип алгаш, чугаазын эгеледи:

— Сен-даа амыдыралга өлейледип чоруур кижиле болгай сен. Амдыгаа чедир ада-иенң дириг, акы-дуңмаң онча-менди, өөң ээзи база магалыг эр-ле болгай. Ажылгыр-даа, тывыштыгдаа, ийи кызың база угаан-сарыылдыг. Силерниң бажыңыңарга ийи-чаңгыс киреримге, уругларың үргүлчү бажыңыңда-ла олуларлар, а мээң оглумну билбес эвес сен. Ийи-үш хонук-даа чиде халый бээр. Бажың садып бээримге, оозун аныяктар арагалаар чер кылып алган. Олар-биле бержир бир ажыл тып алдым. Калган оглум турган болза, черле ындыг болбас ийик деп бодап чоруур мен. Солунда чүүлдү номчааш, аар-берге көрбээн кижиле бо амыдыралдың бичии согуун канчап ажыл эртип алыр ирги деп бодааш, кирип келдим — дээш, арагазын улай-улай кудуп ижип, парлалга хоойлудүрүмү-биле канчалдыр камгаланып болурумну тайылбырлап берди.

Чоорту эзири улгады бергеш, меңээ чалчып:

— Бодунну кээргеп, улуг айыылга таварышкан аас-кежик чок кээргенчиг амытан мен деп бодап тур сен бе? Сен дээрге

кандыг-даа проблема чок кижидир сен, билдин бе? Бо чүүлдү парлаан солун харын проблемалыг. Чаактыгга чаргызын алзыр кижидир сен боор сен харын — деп шуугап үндү.

Уруум корга бергени илдең өрээлинден үнүп келди. Өңнүүмнү көгүдүп үндүрерин оралдаштым. Менден бежен акша чээрге, дүрген-не холунче сунуптум.

Сеткилим оожургай-даа берген ышкаш. Театрда артист өөреникчим чогаадыкчы кезээзинче чалаан чүве. Уруумну эдиртиримге, театрже барыксаваас боорга, эжимче долгадым. Мени-ле манап орган чүве дег, эжим театрже күзелдиди-биле баарын чөпшээрешти. Болчашкан черивиске ужуражып алгаш, театрже кириптивис. Кижидир бажы, шынап-ла, кизирт. Башкарыкчыларга меңээ сөс бээрин баш удур чагып кагдым.

— Бөгүн меңээ бо театрга кээри белең эвес болду. Мени безин танывас, ажыл-хожулумнун уг-шин безин билбес аныяк журналист кижидир мени солунга нүгүлдеп, элдеп-эзин чүүл бижиди. Мээң арыг адым чүгле мээңи эвес, мээң ада-иемниң, ажы-төлүмнүн, хөй санныг өөреникчилеримниң база нүүрү болгай. Бир эвес мен, назыны дөгүй берген кижидир, нүгүлчүлөрнүн хайы-биле муңгарап-деңгерең олуруп бээр болзумза, мээң бо өөреникчим ышкаш уян чүректиг аныяктар канчап бо делегейге чурттаар деп бодааш, өөреникчимни деткир дээш келдим. Мээң белээм тыва бөрттү өөреникчим эдилеп чорзун. Тыва эр кижиниң сүлдези бедик чорзун! Бот-боттарывысты камнап чоруулуңар! — дээш, сценадан бадып олурумда, адыш часкаашкыны динмирээр. Бир аныяк артист мени чедип алгаш, олудумга чедир үдээш, мөгейгеш, холумну ошкап кагды.

Ам база ыым кели бээрге, фойеже үнүп келдим. Соомдан иштики херектер сайыды үнүп келгеш:

— Маадырлыг холуң туттум — дээш, холумну дыңзыы кончуг тудуп кагды.

Таныырывыс депутат үнүп келди:

— Сеңээ өштүглерге дыка-ла улуг согуг болду аа — диди.

— Меңээ ындыг сорулга турбаан — дидим.

— Хаттың кайыын хадып турары билдингир чүве ышкажыл.

— Ынчаарга мен репрессияга таварышканым ол бе? Мээң чанымче чагдаары силерге озалдыг эвеспе — дээримге, улузум каттыржыпкаш, демократия үезинде аңгы республикада

тоталитарлыг режим тургустунганының дугайында чугаалажы бердилер. Ол үеде чапсар чарлапкан, таныыр улузум мени үглей-ле берди.

Уйгу келбес, чүрек дүргедээр. Эм ижип тура хондум.

Эртенинде солунга харыы бижип тура хүнзедивис. Театрга мээң сценаже үнгеш, чүве чугаалааным институтта тарай берген болду. Улгады берген орус эживиске кежээки ужуралдарымны чугаалап бердим.

— Езулуг-ла боярыня Морозова-дыр сен аа — деп бо-ла.

— Мээң ынак маадырым Лермонтовтуң «Демон» болганы анаа эвес-ле болгай — дээримге, эжим Демоннуң ариязын ырлай берди.

Ол дүштеки чапсар үези чүве. Ол-ла ырлажып, Лермонтовтуң шүлүглелин шүлүктеп олурувуста, психолог эмчи эжим кирип келди. Хайлыг солуннуң редакциязынга баргаш, улуг редактор-биле чугаа кылган болду. Психолог биске, шала кырынга үңгеп тургаш, бар шаавыс-биле кускуннаарын сүмеледи. Ол оожур-гаарының бир хевири болган чүве-дир. Мээң чүгле каткым кээр болду...

Кежээ бажыңымга чаңгыс классчы эжим келди. Бир шил коньяк тудуп алган:

— Бурган сени шылгап турары ол боор, эжим. Сеңээ, сээң ада-иеңге, ажы-төлүңге кайы хире бергезин билип тур бис. Сен быжыг туруштуг кижиге болгай сен — суг-суг дигилепкеш барды.

Удаваанда кожам чедип келди. Яблок хандызы биле пиво тудуп алган.

— Таакпылашкан улус дег канчап бардыңар. Азы адым өлгени ол бе? — дидим.

Кожам база солун таварыштыр нүгүлдедип, хир-чамга адын борадып пат болганын, чүгле хомудалын өпейлеп муңгарап-деңгереп тургаш, чаңгыс оглун чидирер часканын төөгүп берди. Ажы-төлүвүс-ле эки чорза, кандыг-даа бергелерге торулбас бис деп меңээ бүзүредип орду.

Нүгүл мээң планнарымны будап каапты. Хөй-ле хайыраан үе-шагым каргыштыг солун-биле демиселче чардынып турду. Университет доозуп, диплом ажылы бижип турар уруумче безин кичээнгей салбайн турдум. Чүгле күрүне шылгалдазының

комиссиязынга олуржуп турган эживис тергиин эки үнелел алган, улаштыр диссертация кылдыр камгалап болур ажыл бижээн доозукчу дээш, уруум адын адаптарга, хөөкүйнүң ажылын безин сонуургап номчуваанымны миннип келдим.

Каш хонганда, чер чораан өөм ээзи чанып келди. Кирип ора, эргинден-не: «Солун-салынга бижиттирип алган, даргазыраан херээжен!» — деп алгырды. Чер-дээр дукпуртуланы берген ышкаш болду. Сайгаржып кээривиске, акызы-биле арага ишкен, чаавазы чуржузун менче ыдалапкан болду. Алчып-бержип, аралажып, аажок-ла эдержип чораан улус болгай бис. «Арыг-силиг, аштыг-чемниг кернним» — деп овуузуннаарга-ла, аьш-чемим, арага-дарым делгеп берип чораан мелегей чордум. Олар ажы-төлүн өглээрге, бистен улуг чарыгдал кылып, дузалаар кижии-даа чок боор чүве. Алышкылар черле ынчаар эдержир-ле чүве ыйнаан деп бодап чораан мен.

Нүгүл мени хөйге-ле өөретти. Ам өөм ээзи-биле мүн-не чүгээр чурттап чор бис. Хөңнүм чазып, ийи-чаңгыс чогаал-даа шорбарлап чоруур болу бердим. Чааскаанзыргай сеткилди долдурар арга-ла-дыр:

Өске кижии тайып ужар —
Өзүм-баарым ажып, саргыыр.
Өскелерниң чазыглары
Өөдежок мээңии-даа дег.

«Кудай багы арыыр,
Кижии багы арывас» — дээр.
Ындыг-даа боор, ынчалза-даа
Минниишкынниң карак чажы
Сеткил богун арыдыптар.

Чыл дургузунда сүржүп тургаш, солун таварыштыр меңээ буруузун миннирин нүгүл парлаан солуннуң редакциязындан негеп алдым. Улуг өөрүшкү-даа чок. Болчукчуга төлээн акшам түңү улуг. Мээң арыг адым, арын-нүүрүмнү үш-ле муң рубльге үнеледи. Ол акшаны кижиниң эргелерин камгалаар шимчээш-кинниң агар санынче шилчиттириптим.

ШЫДЫРАА КӨЖҮ

«Чуртталга деп чүл? Оюн!» деп «Калбак кара кадыны» деп операда Германның ариязындан үзүндүнү Карина үргүлчү ырлап азы думчуктап чоруур чаңныг. Дурт-сыны бичежек-даа болза, угааны талыйтыр көөр: окпан-чикпен эрес киж. Тозан чылдарның ортузунда үе солчулгазын шын ажыглап шыдапкан кижилернің бирээзи. Кызыл хоорайның төвүндө ном садыының артынга «Авторынок» турар шагда боду сайгарлып эгелээш, чоорту «Шывыглыг рыноктан» ийи-үш хире «точкалар» апкаш, амгы үеде аңгы садыгларлыг апарган. Ооң евроремонт кылып каан үш өрээлдиг квартиразынга кирип келген сагыжы чер албас улус мынчаар боданырлар: «Кара чааскаан чүү дээш сайзана тип алган дээр силер?», «Хөөкүй амытан кым-биле чаштынчып ойнаар дээн ирги?..»

Шыдыраа шөлү амыдырал шөлүн сагындырар. Ак, кара күштер демисели тоол шагдан тура ам-даа үргүлчүлевишаан. Чаңгыс көжүгден хөй чүве хамааржыр: тиилээр деп бодаар болзуңза, каап берип, чиртир ужурга база таваржыр апаар. Шын эвес көш кылган болза, дедир ону эдип шыдавазы дег, эрткен үе кымны-даа кээргевес!

1. e2- e4 e7- e5
2. f2- f4 e5:f4
3. Kg1- f3 f7- f6
4. d2- d4 q7- q5
5. Kf3:q5 f6:q5

Амыдыралдың хоойлулары база ындыг — бир кижиниң салымын өске кижиге угбас; кым кайы хире чүткүүр болдур, ол хирени шыдажып эртер апаар. Ноян көжүүн Оол көшпес.

Карина школа дооскаш, Ак-Довурактың асбест комбинадынга ажылдай берген. Каттырыптарга, карактары чартык ай ышкаш апаар, узун чаштыг севергин уругну Сүт-Хөл чурттуг ырлаар, хөөмейлээр салым-чаянныг оол кыңчыктырбайн барган. Куда-дой дүшкен соонда, дун кызын авазының адынга дүүштүр Арина деп адап алганнар.

Ажылының аайы-биле Карина бажың алгаш, бот-өөредилге-биле соңгаар улуг хоорайга өөренип кирип алган. Кады чурттаан эжи гитаралаар Владик «чайны өттүр ырлаан инелик» дег чиик бодалдыг кижиге болган. Бажыңыңа уруун-даа чайгап оргаш, чалаткан аалчы бооп эш-өөрүнүң-даа аразыңа барганда, чаңгыс ырлаар ырызы бар:

Хостуг ужар эзир куш мен, хаяң,
Хонар черим ховар эр мен, хаяң.
Хосталгамже холун сукса, хаяң,
Хозуп кааптар чаңныг эр мен, хаяң.

Иешкилерни каапкаш, ийи-даа кадайга олуруп каапкан Владик будалза-будалза, эзирик чорааш, машинага бастырып алган сураа үнгөн.

Дулгуяк арткан аныяк уругну сонугаар кижилер бар-даа болза, Карина баштайгы чаш ынакшылын утуп чадап, Владиктиң чалыы назынындан чарлып чоруй барганыңа бодун чемелеп шаг болган.

Бир эвес Владикти өршээп-ле, арагалаарын шыдажып-ла чораан болза, ол дириг турар чадавас? Чүгө, чүгө, шын көжүг бе?..

1. e2- e4 e7- e5
2. Cf1- c4 Kb8- c6
3. Фd1- f3 h7- h6
4. Фf4:f7 мат

Кадыкка хоразы дээш ажылындан эрте пенсиялап алган Карина уруун хоорай школазынга өөөредип аар дээш, Кызылче көже берген.

Билдиртпейн чылдар эртип, тос класс Аришказы хоорай өөөренчиклеринден дудак чок даштыкы дылды эштеринден артык шиңгээдип алган. Авазы ажыл тыппайн, суурда бажыңын садыпкаш, ооң өртээ-биле «коммерция долгап» эгелээн.

Көжүг кылырының бетинде үр боданыр апаар. Өске болдунар аргаларны шүүштүрүп көрбөс болза, кым-даа сээң орнуңга боданып бербес. Шилип алган көжүүн хараадавас кылдыр чаңгыс катап салыр.

1. e2- e4 c7- c5
2. Kb1- c3 e7- e6

3. Кс3- b5 Кg8- e7

4. Kb5- d6 мат

Авашкылар, бир чыл эрткенде, черде бажың садып алганнар. Коммерсант кижиниң ажылы чайның изии, кыштың соогу дээр эвес, Каринаның кадыкшылы каракка көзүлдүр-ле баксырап эгелээн. Аарыг «азырап» чыдып аар дээрге, уруу школа доозар, улаштыр өөредип чорудар акша база херек.

Арина ачазының ырлаар чаянындан аңгыда, авазының чиге угаанын база дөзөп алган. Школазының ады дээш математика олимпиадазынга тиилээш, зона чергелиг маргылдаага база шаңналдыг болган. Авазының акша-төгериин ша-даа чедирбес, чардынган акшалар, кирген орулга — бо бүгү аңаа оюнчук дег. Аажы-чаңы турум, чугаазы чаңгыс уругнуң эштери мырыңай эмгежок. Олары-биле хар-назын барымдаалавайн эдержир.

Ачазы чокка өскен уругнуң эр кижилерге хамаарылгазы доңгун, олардан шала оспаксыраарын авазы эскерип каан. Бир кежээ:

— Авай, эр кижилерден дыка коргар-дыр мен — диген.

— Чүге, кызым?

— Кижиден улуг безин назылыг ашактар бир янзы кайгаар чүве-дир...

— Акыларың, даайларың база бе?

— Чок, сээдецин, че-че, онаалгаларым кылыйн.

Бо чугааның соонда Карина чараш кызы дээш сеткили дүвүрээр апарган. Бичии-ле орайтай бээрге, уткуп азы сүрүп аар.

Шын көжүг кылыр дээш, эмин эрттир боданырга, соора база көжүп болур.

Арина школа доозупкаш, соңгаар улуг хоорайда эргедужаалдыг кижилерниң ажы-төлүнүң өөренир өөредилге черинге студент чуртталгазын эгелээн. Авазы садыглаашкынның нарын четкизин чедишкинниг аргып билир ужурундан дуржулгазы бедип орган. Уруу арендаалаан бажыңга аңгы чурттавышаан, кайнаар-даа баарда, чүгле таксилээр чаңныг.

Карина хүннүң-не долгаар:

— Уруум, акша камнава, үргүлчү таксилеп тур...

Студент уруу үшкү курстуң шылгалдаларын дужаап каапкаш, дыштанылгазында төрээн Тывазынга чанып келген. Чаңгысклассчы эштери-биле чайгы шайлааракка органнар. Арина бир-ле эжи-

биле херек чок чүве дээш маргыжа берген. Ол сандайындан чоргаар тургаш, караңгы кудумчуже углай кылаштап чорупкан. Соондан алгыржып маңнажып орган эштери ооң олурупкан таксизиниң эжииниң даажын дыңнап чыдып калганнар.

Шыдыраа шөлүнүң ак, кара күштери шыңгыы демисешкеннер. Удурланыкчы ойнакчың, бодундан бичии балдырбээжек-даа болза, оюн үезинде дайзының апаар. Кээргел чок оюн.

1 e2- e4 e7- e5

1. f2- f4 f7- f6

2. f4:e5 f6:e5

3. Фd1- h5 q7- q6

5. Фh5:e5 !

Бажың эжииниң дужунга Арина таксиден дүшкеш, чаа-ла ийиги каътче көдүрлүп орда, соондан даваннар даажы диртилээн. Күштүг эр холдар аксын бууладыр дуй туткан соонда, адаанда подвалче киир сөөртүп аппаратан...

Дымырадып турган чаъс безин корткан ышкаш, ыржымны үревес дээнзиг, дааш чок чаап турган. Чыылган чон ылым-чылым аппаратан чевегни долганып алган турза-ла турган. Черден үндүр казып каан, чаъска өткеш дам-на карара берген довурак кырында хааржакта чыдар аныяк чалыы кыстың ак тос арны шыдыраа шөлүнүң ак-кара дөрбелчин карактары дег, чидиг болгаш чииртим кылдыр көзүлген.

УЛЬЯНА МОНГУШ

«Улуг-Хем» чечен чогаал сеткүүлүнүн аныяк авторларының бирээзи. Ульяна (чогаалчы псевдоними — Чуру) Монгуштан шыырак прозачы үнүп болур боор деп аңаа идегеп болур. Ол ам дээрезинде колдуунда чечен чугаа жанрында ажилдап чоруур. Ульянаның «Шыдыраа көжү», «Бумеранг» деп чечен чугааларын номчааш, аныяк авторнуң чогаадкчы ажылының бир онзагай талаларын эскерип каар силер. Ооң чогаалдарының бодалдарында тоожу бар деп даа ынанып болурунун чылдагааны бар.

Аныяк автор «Хөөмей» төвүндө ажылдап, тыва улустуң аас чогаалыың делегейге эң билдингир хевири хөөмейниң кайгамчыктыг тывызык талаларын шинчилээринге, ону нептередиринге бодунуң үлүүн кирип чоруур.

БУМЕРАНГ

Ээн, хостуг кудумчуларда ийи-чаңгыс эрткен таксилерниң шиилээн даажындан өске ыржым дүнениң агымын улуг каът бажыңның бир-ле соңгазының чырыы «үрөп» турган. Ында херээжен кижии дискектерин бөле кужактап алган, бажының сула баткан узун дүктериниң аразында арны дүлнү берген олурган. Хенертен инеге шиштедипкен чүве дег, чым-сырт кыннып тура халааш, дүрген-не чунар өрээлче кире маңнаан. Душтан баткан шылыраан суг арын-башты сергедип, ооң сагыжынга кирип келген харыыны ырады сывыртаар дээн чүве дег, чуп-ла, чуп-ла турган. Ол харыыны кыдыындан көөр чүве болза, экранда кызыл үжүктөр ышкаш, бажының иштинде мынчаар чоруп турган: «Канчаар кылган-дыр сен, ынчаар эглип келгени ол-дур!!!»

Чечек ынчан үжен хар чаа-ла чедип чораан. Аварияга таварышкан ынак эжин чидирген соонда, оглун, кызын ажыг-шүжүггө алыспас дээш, бодунуң дугайын шуут уттупкан. Ава кижиниң ажы-төлү дээш, херек болза, азыг диштиг араатан-даа апаарын ол ынчан бодунуң кежинге көргөн.

Эдержип турган өг-бүлелиг чоок эштери Чечектен көзүлдүр-ле ырай бергеннер. Чонаада үзүлбес чонунуң бажыңче баш сугар үези кызырлып, сыыгаза-сыыгаза, чоорту чиде берген. Чечек чааскаанзыралга алыспас дээш, ийи дугаар дээди эртеминиң соонда бодунга ажыктыг кылдыр юриспруденция курстары база доозуп алган.

Бир хүн дачазынга үш иешки суггарттынып турда, херим даштында машина медээзи дыңналган. Улуг оглу Орлан, өде берген чолдак уннуг чүвүрүн кактавышаан, эжикти ажыдыптарга, авазының эң-не чоок эдержип чорааны эжи Анна ашаа-биле кирип органнар. Чечек эштеринге амырап, алгы-кышкы-биле уткуп алган, та чеже үр көрүшпээн улус. Куспактажып шаг-ла болганнар.

Арыг агаарга ажылдавышаан, эът ыштап чип, Чечектин уругларының ачазы дириг чорда, кады аржааннап чораанын, «Тайга» станциязынга кыжын-на хаактаарын, Каа-Хем кожууннуң чоок дагларынга чуңгулаарындан эгелээш, чүнү-даа арттырбайн сактып каапканнар. Аннаның ашаа Сүрен, кежээни өттүр өгнүң эр эзииниң орнун солаан чүве дег, кара ажылдарны кыла шаапкан: үрде чыткаш, черзиленип калган доорбаштарны Орлан-биле хирээлээш, суг дамчыыр хоолайларның дыдыктарын септеп, ойтайып чыдып алган херимни база тургузур кадап каапканнар.

Амырап өөрзэн Чечектин бичии ижипкени кызыл арагазы башче үнүп, чугаа-сооду шапкын хемниң шулураажы дег көвүктелип турган.

Аалчыларның чанарының бетинде Орлан:

— Авай, Сүрен акый-биле удавас балыктаар бис, а күзүн аңнаарда мени ап аар болду! — деп, тын тынмайн алгырып маңнап турган.

Мага хандыр дыштанып алган өг-бүлелерниң кайызы-даа таарзынып чанганнар. Улаштыр амыдыралдың эшкедели ээремин долгап-ла эгелээн, ажылдаар кижжи ажылдаан, өөренир кижжи өөрөнгөн...

Бир кежээ иешкилер онаалгаларын сайгаржып орда, телефон кыңгыраан. Удатпаанда Орлан дээр шаар шурап, амыраан үнү-биле «алганып-ла» эгелээн:

— Эртен Сүрен акый-биле балыктаар бис, дүрген хүнезин херек, ава-а-ой!

— Орта сен бе, оглум. Сугже кире берзиңзе канчаар, балыкты чоор сен, дөмей чип аар эвес сен?

— Ол-ла, суг идии, сыырткыыш — шупту чүве белен диди, сээң хүнезиниң-даа херээ чок!

Дыштаныр хүннер кээрге-ле, Орлан биле Сүрен бир-ле планныг боор апарган. Чок болза футболдаар азы ипподромга эмдик аъттар шалбалаар, оон кедерезе, машина мунуп өөренир дээш, ырак суур безин четкеш келген боор.

Чечек оглу дээш сагыжы аарып-даа турза, иштинде оларның найыралын деткиир ужурга таварышкан. Орлан каракка-ла өскерлип: эрзип, өөредилгези, чуруму тергиин диртип эгелээн. Чайын төрөлдерииниң гаражын тутчуп, тудуг-суур кылырының эге билиглерин база «амзаан». Сиген кезип өөренип алганынга

канчап черле өөрүвес боор! Орлан алды дугаар классче шилчиирде мөчөк-мөчөк шыңганнарлыг, тура-соруктуг, экер-эрес, мөзү-бүдүштүг оол кылдыр кижиги бүрүзүңгө көстүп турган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, хөөкүй иениң берип шыдавазы чүүлдерин Сүрөн бүрүнү-биле долдуруп бергени ол.

Чечек буруузунганы-даа билдинмес, эпчоксуна аарак, Аннага өөрүп четтиргенин илередип-ле турар. Аннушказы ону херекке албас, ашааның чорук-херектеринге шоолуг киржилге чогуң көргүзөр кижиги болган. Эжиниң бажыңыңга баарга-ла, Аннаның хыйылааш, шупту чүвөгө таарзынмаан үнү дыңналыр. Оваалап каан хирлиг аяк-сава, ында-мында шывадап каапкан идик-хеп, төктүмзээн бок ол бажыңның аар өртектиг чараш эт-севиниң сузун базып, кирип келген кижини эпчоксундура бээр.

Сүрөн бир хүн өөрөнгөн чаңы-биле иешкилерниң өөңгө кирип келген. Чечек чааскаан диванда аргыттынып олурган. Ооң кулаанга телевизордан «Кижиниң бузуттуг сөзү азы кылган херээ кара олчаан бодунга эглип кээрин бумеранг дээр» деп сөстөр дыңналып турган. Келген аалчызын хүндүлөп, Чечек аъжы-чеминиң дээжизин салыпкан. Аныяк херээжен эде олуруп чыдырда, ажыттына берген эдээнден чанагаш дөңмектерин көрүп кааш, Сүрөн күштүг холдары-биле уругнуң артындан белин чыыра куспактапкан...

Бойдуштуң дошкун хоойлузундан чайлаар эвес, бот-боттарыңга чаңчыга берген ийи аныяк чүректер чайгаар-ла доңнажы бергеннер. Арын-нүүрү чеже-даа удурланып турар болза, Чечек бо удаа сула салдыныпкан. Кайызы-даа кыска үде эр-кыс кижиниң аас-кежиктиг эвилелиниң эң-не дээжизин көрүп, бот-боттары чокта беш минут безин чурттаары берге апарган. Чараш ынакшылга чүгленген ийи кижиги четтинчип алгаш, театрлаарындан безин кортпас болганнар.

Өггө хонмас, өскерилген ашаан эгидип дээш, Анна база-ла анаа олурбаан: төлгө салдырып, ном номчудуп, сымыранып каан суг-даа ишкен. Сүрөнниң кады халып турар херээженин билип аар дээш, чаш ажы-төлүн безин тоовастан.

А кажан ашаа ооң чоок эжи-биле будалып турарын дыңнааш, Анна бажын ханага үстүрүп, кедип алган хөйлеңин куду ора сол бадырыпкан. Ызырттынып алган диштериниң аразындан чүглө «Чылбыганы, кончуг чыланнаны...» деп сөстөр арай деп дыңналып турган. Ол-ла маңнаан уу-биле Чечектиң бажыңыңга баарга,

оозу билген-даа чүве дег, чааскаан олурган. Өө тынып, эгииштээн Анна кире сал-ла, сөглеттинип эгелээн:

— Көөр сен, дөмей-ле кара чааскаан артар сен, канчаар эвес мен, кончуг курттуг херээжен!!!

Куду көрүүшкүндөн арны ак тос апарган Чечек эжин бөле-хаара туткаш, эжиктен үндүр идипкен. Эжикке чөленип алган Чечектин караандан чаштар сыыладыр агып-ла, агып-ла турган. Эжикти артындан Анна тепкилеп-тепкилеп, ынаар ыыды чоорту чидип чоруй барган.

Сүрөн бо бүгүнүң соонда Чечекти эптеп--чөптеп шаг болган. Оозу чүглө караанга көзүлбезин дилээш турупкан. Ам канчаар, эжишкилер аразынга ийи чарлыр эвес дээш, Сүрөн өг-бүлезинче эглип шыдабайн, ийи ажы-төлдүг кадайындан чарылгаш, көдээже чоруй барган. Аннаның карааның чажынга, оларның ажы-төлүнүң ийлээн ишти-хөңнүңгө Чечек биле Сүрөнниң аас-кежиктиг ынакшылы саваң көвүү дег эстип калган-даа болза, оларның кайызынга-даа салым-чол уттундурбас чараш үени, кыска-даа болза, сөңнээн.

Чечек чалгыннарының адаанче оолдарын сүпкан дагаа ышкаш хоруп олурупкан. Кылган частырыының орнун дуглаар, кемдээн сагыш-сеткилин «септеп-селииринден» аңгыда, уругларының кижизидилгезинче сагыш салгаш турупкан. Орлан ачазы ышкаш хүрешке сонуургалдыг. Чоорту удаа-дараа маргылдааларга тиилеп эгелээн. Бичии кызы Олча хоорайның танцы-сам школазының классика талазында чоруп турар. Оларның назы-харынга дүүштүр номнар, амгы үениң техниказын садып берип, немелде кичээлдерни хөлезилеп, өөрөдилгезин шыңгыы хайгааралынга алган.

Берге аас-дыл чавырылган соонда, Чечек бажыңыга боду ышкаш ийи-чаңгыс бот кадай-кыстар-биле хөөрешкилептер апарган. Бир кежээ ол-ла эштери Чечектен дөрт хар аныяк шагдаа оол эдертип алгаш келгеннер. Пөрүк аажы-чаңныг Амырны Чечекке душтурар дээни ол. Аксы-боксу хагдынчак Амыр ийи холун дөңмектериниң аразынче суп алган, бажын халайтыпкаш олулар кээргенчиг эр болган. Ээзинге бердинген ыт ышкаш, ооң хоюг карактарының чымчак көрүжү, кижии аайындан эртпес чөпшүлү чайгаар-ла Чечектин көксү-хөрээнче киир тынган таакпы ыжы дег киргеш, ынаар ханы, эптиг черге чыдынын тыва берген. Удатпаанда бадыланчып алганнар.

Чечектиң бичии кызы Олча ийи дугаар ачазын ээ көөр кижиге болган. Чеже-даа бодунуң эвес болза, оглу-кызын чаңгыс-даа чектеп көрбээн. Олчазын хойнундан дүжүрбес. Оглундан чеже-даа чугаа эрээрге, оозу чүве ыыттавастап, туң хавының иштинче кире берген туң курту ышкаш апарган.

Ынчаарга-ла чылдар эртип, улуг оглу шериг чоруй барганда, Амырның чүвүрүнүң баа херлип, чүзүн-баазын аар өртектиг хептерин идииниң өңүнгө таарыштыр солуп кедер кижиге апарган. Чечек оозун соңгаар, Сибирьниң бир улуг хоорайынга мергежилинге таарыштыр төлөп тургаш өөредип алган. Амырның эктинге сылдыстар чылдың-на немежип турган. Ашаа үргүлчү командировкалаар, килдис удуртуп турар ажылы берге дээш, шупту бажың ажылын бодунга хүлээнип алган. Бодунуң күжүн, үезин, акша-хөреңгизин элээн чылдар иштинде өг-бүлезиниң чөлөңгиижи — эр эжинге бараалгадыпкан.

Амыр Артын-оолович бажыңынга хонмастаары көвүдээн. Чайгаар-ла аажы-чаңы өскерлип, буу-хаа далаштыг, кылыктыг кижиге апарган. Дугаарын чажырып алган кижилер ооң телефонунче база долгаар. Оон кедерээш, кевин-херекчок «эсемес-бижиктер» база амыратпастаан. Чечек сезик ап, каразаан кижизин кедээр дээш, хүннээчелдин хүндү чок хендирлеринге хүлүдүп алган. Диштерин так ызырттынып алган: «Тудуп алгаш канчаар эвес мен, чылбыганы, кончуг чыланнаны...» деп химиленмишаан, шакче көрүп, телефонун катап-катап долгап чадап-ла турар.

Бир чартыы хос улуг орнунга удуп чадааш, бажынче кирген бодалдарын шүүрөп орган. Оглун ээ көргөн кижиге-биле «тоолга киргени», кызынга эгин болзун дээни кижиниң хээрек-чөгөнчии — бо бүгү эрте дулгуяк арткан салымының хайы-даа чүве ирги бе? «Өлгөн кижиге өскерилбейн, өскүс уругларымны чааскаан өстүрер турган-дыр мен аа» деп бодалга доктаап чорда, бажынга кызыл үжүктөрлиг чаңнык дүшкөн — бумеранг! Он чыл бурунгаар Аннаның хилинчек-човалаңы, ыы-сыызының эглип келгенин билип кааш, хенертен инеге шиштедипкен чүве дег, чым-сырт кыннып тура халааш, дүрген-не чунар өрээлче кире маңнаан. Душтан баткан шылыраан суг арын-башты сергедип, ооң сагыжынга кирип келген бодалды ырадыр сывыртаар дээн чүве дег, чуп-ла, чуп-ла турган. Ол бодалды кыдыындан көөр чүве болза, экранда кызыл үжүктөр ышкаш, бажының иштинде мынчаар чоруп турган: «Канчаар кылган-дыр сен, ынчаар эглип келгени ол-дур!!!».

Зоя НАМЗЫРАЙ

Делегейже ушкан оруум

Өөрүшкү, кежик-үүле,
Өлчей чаяан өдээм соргаа,
Өртемчейже ыткан кыйгым
Өөр чонда катчы берген.

Хараачадан харап, чыраан
Кааң дээрниц сылдыстары,
Улу караа чипкен ышкаш,
Улуг тынып, чивеңнешкен.

Дески хадың баганага
Деңнеп тургаш быжыглап каан,
Бөмбүрзектиң хевири дег,
Бөдей өөмнү хат угбаан.

Тербелерин быжыг талдан
Деңнеп, чонуп кылган өөмден,
Дээлдиген уязындан дег,
Делегейже ужуп үндүм.

Самдар өггө төрүттүнгөн
Салым-чолум ыржы хуузу
Ие кижиномнарынга
Илдик чокка чонга тараан.

Экини-ле күзээр-дир мен

Бедик, кадыр, чүрек сиилээр арттар ажып,
Меңнеп баткан чеже хемнер кешпедим дээр.
Сеткил хайныр ырның сөзүн дилеп, кожуп,
Черге, кижээ ынакшылым өшпейн чорду.

Бора-бүдүн эштеримни кээргеп, деткип,
Болчупкаштың, чектедип-даа турганым бар.
Чамдыктары чүү-даа чүвээ чүткүлү чок,
Чаржынчыг бак, чалгаа кошкаан көргүзер-дир.

Кижиги бүрүзү аарышкы, кударалдыг,
Хире-шаанче уктуг-дөстүг, өөрүшкүлүг.
Бурган өршээ, кымның-даа бол, аалынга
Буян кежик доктаазын деп йөрээп чор мен.
2006 ч.

Сээң-биле

Сээң-биле изиг уян
Сеткил чешчип, баалык ажып,
Карак четпес хову кежир,
Кайнаар-даа бол чоруй баар мен.

Сээң-биле өскөн-төрээн
Черим тоолзуг каазын эргип,
Эне хемге шүлүк номчуп,
Өдүрек дег эштиксээм кээр.

Сээң-биле тулаа-малгаш,
Сезинчиг берт, арт-сын чок
Чүнү-даа бол аргажыпкаш,
Сүзүп, эштип эрте бээр мен.
1997 ч.

Чааскаанзырал

Чааскаанзырал — шаажы багы,
Чанымга сен кажан, канчап чедип келдиң?
Чалыы шаамдан мынчага дээр
Ханым соруп, сагыжым чоп хемдий бердиң!

Чүс-чүс, муң-муң кижилерден
Чүге чүгле мени часпайн, шилип алдың?
Чүү-даа чүвээ бүзүрел чок,
Чүрээ өлгөн сүнезин дег кылып кагдың.

Чааскаанзырал — эрээ багы,
Чаныш чокка сээң-биле ам-даа сокчуйн.
Шаа барып, сагыш ажыыр эки хүннү,
Чаагай сеткил өөрүшкүзүн черле көрейн!

Лидия ООРЖАК
Ак-Довурак

Өпей ырының аялгазын...

Ооргазында хеймер кызын чүктеп алган,
одаар чээрген эдээн долдур бөлүп чоруур
кээргенчиг күжүр авам карактарга
кезээде-ле ол-ла хевээр көстүр ийин.

Ава кижини төнмөс-батпас ижин кылып,
ажы-төлүн доруктуруп, тамчык көрбейн,
чурттап эрткен назынының көвей кезии
чуду-кара, бора бүдүн чораан ийин.

Аргып келир төрөл чонуң, төлдериң дээш,
амыр-дыш чок човаан оар, эриг баарлыг,
эргим авай, сеткил-хөңнүң эргеледии
эне назын четкижемче чылдып чору.

Анай чашта кышкы дүне бир-ле дугаар
авайымның меңзэ өргээн мөңгө белзэ —
тааланчыг өпей ырның аялгазын
талыгырда сылдыстардан дыңнап чор мен.

Кижичурту

Чүзүн-бүрүн чаңнап келир
чүдөрзэн дээр сагындырар адааргактар
«Өдек кызы эвес сен» деп
өжеш, турум сеткилимни таптап каар дээш,
аразында сүлчээ кылып,
ая салып эгелээрге, кирижелип,
ыялаткан хөңнүм оттуп,
ыым безин хүлүмзүрүүм апаар ийин.

«Кижичурту кидирээштиг» дижир болгай,
хире-хире кичээнип каап чорза дээр.

Нина ЭРТИНЕ

Дүш

Кызың мени даңгаар эртен оттурба даан,
Кызыл-хүнде уйгум хандыр удуп алыин.
Амыдырал аагындан хензиг-даа бол
Алаагып ап, сеткил сергеп, дыштанып аайн.

Чашкы шаамның каткы-хөглүг чараш өйүн
Сагыш хандыр таалал-биле дүжеп алыин.
Кызыл-даван шалың сүзүп өзүп келген
Кызыл-Даамның чечек шыпкан шыгын кезиийн.

Сылдыс-Шокар аъдын мунган эргим ачам
Сыын үннүг сыгыт-ырын дыңнап алыин.
Чаактары бопугур оол — хеймер дуңмам
Сай-Суун сүзүп, чүктеп алгаш, кежирип каайн.

Чараш-даштан эдээм долдур чыып алгаш,
Сайзанактап, өөрүм-биле ойнап алыын.
Күзелдерим ногаан аъдын чавыдактааш,
Курбустугже хүннеш четкеш, оттуп келийн.

Буруудатпа, эргим сарыым

Караңгыда сылдыс санап, уйгум келбейн,
Казапчамга ора хонуп, кый деп, дилеп,
Сени чок деп бүзүревес куюм хөңнүм
Чедип кээр деп манааны дээш, буруудатпа.

Аъттар мунгаш, каттаарывыс Адар-Төштүн
Айдың дүнүн, сында одааң эргип чедип,
Херел чашкан шалың сүзүп, ырга таалаар
Кежиим ам чок, буруудатпа, эргим сарыым.

Караңгы соок күзүн сеңээ чалгының бооп,
Камгалап ап четтикпээним хомуданчыг.
Чааскаан, өскүс аңгыр ышкаш ыглап арткан
Салымым дээш буруудатпа, эргим сарыым.

* * *

Өртемчейге чуртталгамның чулазының
Өшпес оду шуурган-хатка имистелип,
Өйлүг назын удазыны үстү берзе,
Өскөн черим шыктыг шириин эштипсимзе,
Карааң чажын дамдыны-даа бүлдеш кылба,
Каптагайга кижиге болуп бодараар мен.

* * *

Сеткил-хөңнүм куттулуп кээр уян дому,
Чечек каазы коңгурааның челээжи дег,
Адааргактар даш дег баарын эргизе соп,
Амыдырал күчү-күжүн доюлдуар.
Эзээргектиң идээргелин чавырылдыр
Эм-таң күжү эгенигге чагырыптар.

ИЙИ ТАЛДА АМЫДЫРАЛ

Чайын, күзүн

Бажыңымның артыы тала соңга баары
Базым санай үнүш тараан хүннээректе
Будуктары селберээргеш, тутчу берген
«Буянның» деп хүндүлээрим ийи тал бар.

Узун болгаш чоон үнген будуктарның
Унун дургаар хамык куштар саадап хүнзээр.
Мыжыражып, ойнап-хөглээн чаңын көөрге,
Мырыңай-ла садикте дег сагындырар.

Кыжын

Соок дүжүп, кыш кээрге, бүгү бойдус
Соолбурарып, шаарарып, чанагаш каар.
«Буянның» деп атка четкен ийи талдың
Будуктарын кушкаштарым ээлевишаан.

Бо-ла мынчаар чоок-кавы девискээрниң
Бора болгаш көккүр өңнүг хөкпештери
Сыгыр дандан эгелеп-ле аңаа чыгып,
Сыйтыладыр, дыйтыладыр сооттажырлар.

Сүүзүннүг чаагай чемден чизе дижип,
Сүмележип, хуралдап-даа орган ышкаш.
Кыска-даа бол, кышкы хүннүң чырыын сүрүп,
Кызымаккай дөгеленип оргулаарлар.

Уругларым, уйнуктарым ону көргөш,
Улуг картон деспилерни талда аскан.
Харын аштап, арбай-тараа долдур уруп,
Хайгааралга, азыралга бүрүн алган.

Кууарган часкы шинчи киргелекте,
Кушкаштарны чоогундан топтап четтим.
Кышкы соокта аштап, доңуп, түрээр туржук,
Кылайтыр-ла силий берген ырлап оржук.

Эрес-оол ХАЯН

Бодалдарың тарай берзе

Хову кежир, даглар ажыр чорууруңга,
Хөңнүң өөрткен уран бодал ынчан кирер.
Хову, даглар чүнү сеңээ күзеттире бээрин-даа
Кончуг эки билгензиг сен, сагыжың чиик.

Бодалдарың хойлар ышкаш тарап болур,
Кадарчы дег чидирбейн бөлүп алгаш,
Камныг ажаап, катап-катап хынап чорааш,
Болбаазырап, тодарааже сайгарар сен.

Эрес, күштүүң бадыткаанзыг, эзир ужар,
Эзериңге эптиг саадап, олче көргөш,
Калбак хову, хертеш сыннар чаңгыландыр
Каргырааңны каңгырт кылдыр бадырар сен.

Оттуң чидиг дылы ышкаш кызаш кыннып,
Орууң кеже дилги чиик-чиик челип эртер.
Дилги сеңээ оптуг, кажар аргаларны
Дизиг чинчи шууткан дег сагындырар.

Куураңайнып, аза-бөргү чылбаңгыырап,
Куруг калгаш, түрээниңни сагындырар.
Эрткен орууң эки хынап, шүгдүн дээнзиг,
Эн хову ыржымынга кичээнир сен.

Эрткен орууң — чуртталгаңның тоожузу,
Эңме-тикчок төөгүңнүң херечизи.
Бодалдарың хойлар ышкаш тарай берзе,
Бодуң байлааң, эртинен-дир — бөлүп ап чор.

Өссүн

Аяс ак дүн.
Ак-көк черни аа сүт дег айдың шуглаан.
Ааткыыштыг кавайында бичии киж
Амыр-тамчык чайгадып каап, удуп чыткан.

Ажык дүндүк.
Аалдың чоогу хөлегелиг аргаларда
Дүннээн куштар удуй берген оолчугашты
Дүвүретпейн, өпейлээн дег, эткилээннер.

Авазының
Адыштары өйлеп-өйлеп чассыгбайын
Аяар суйбап, шуглаан эдип, чассыткылаан.
Аалдың дыжын коданчы ыт хумагалаан.

Ай оон ынаар,
Аалдың дүндүүн эргий харааш, дагже ашкан.
А ооң соондан Үгер үнгеш, чивеңней каап,
Ааткыышта кавайны кээп «чайгагылаан».

Аткан даңда
Алдын херел даглар эргий шонгалакта,
Амыр-шөлээн кавайында удаан чаш төл
Авазының эмиин дүжеп, эрнин сорган.

Мөөрүктерден
Бөөлдендир өрээн чаш дег челээштерни
Мөңгүн-Тайга дөрт чүкче саарылдыр
Бөле дүргеш чажыптарга, чырыш кынган.

Тамчык удаан,
Таалалда чарашпайын ава чыттааш,
Дашкаар үнүп, сүттүг шайның үстүн чажып,
Таңдызынга тейлеп чоруй: «Өссүн!» — деп каан.

Хомузумну

Шорга дамчаан аржаан сугнуң
шоору, сооду куттулган дег,
сагыш домнаан уян хомус
салаам орта самнай каапты.

Аакталган чаш-ла төлүм
аңаа таалааш, ыызы намдаан.
Хүнчүгеш дег, арны чайнап,
хүлүмзүрээш, чулчуруй-дур.

Ийилээн одуруглар

Долу черни кымчылаан дег, улдап туру.
Доңгун чүрек аажызы оон-даа дора.

* * *

Үнүш-чимис үрезини келир чылын катап мандыыр,
үүлө-чолдуг кижиге төлү изин базар салгалдыг боор.

* * *

Кадагааты өске дылдыг, тыва эвес кижиге мен деп
канчалдыр-даа хөрлөзүңгө, ханың, угуң дөмөй тыва.

Эжимге

С.Ш-ка

Шырайыңны угулзалай
сыртылааштар ойбаңнаанзыг,
хөглүг дамды согунналдыр
хөөлбекче дүжүп туру.

Хүннээрэктээн, чылыын берген
хүлүмзүрүүң өшпейин чорза,
амыдырал-чуртталганың
аас-кежиге бисти сүрер.

Чалама

Ырак-чоокта
ыдык черге
чаламаны чалап, баглаар
чаңчылывыс мөңгө дириг.

Сүлде бедик,
чүткүл киткээн
тыва бис деп чоргаарланып,
дыңылдайны ырлап чор бис.

Буян сиирген,
бузут ойлаан
чаламавыс кежик оштап,
чаагай чолду йөрээп туру.

Кошкар-оол ОНДАР

Ийи Ишкин

Хөртүк харлыг час бажы хүнге чайнаан
Хөр-Тайга шириин болгаш кадыр көстүр.
Чуңма-тениң бурун шагдан турум турлаа
Шуушкан булут аразында карарып тур.

Ийис төрээн дөмей-дөмей угбашкы дег,
Ийи Ишкин чергелештир агып баткан.
Игил ырын хая-дашка чаңгы туткан
Ишчи чонум хини тудуш төрээн черим.

Хемчик хемден шуужуп чоктаан кадыргылар
Кежээликтей ээремнерге молчурт кыннып,
Сыырткыышты кадыш кылдыр аптар орта,
Сывын сыя мөөп каа дег, девиденчиг.

Ийи хемниң аразында шораан эзим
Ирбиш, чекпе изин үзүп, сыыгаваан.

Тыва аңчы чалбарыынга белек сунар
Тывызык бай курлавыры биез хевээр.

Авыралдыг Алдыы, Үстүү Ишкиннерим,
Алгап ханмас төлүң-дүр мен, өршээзинде!
Ады-сывым аң-меңге дөмей кылдыр
Авам күжүр адап кааны ужурлуг боор.

Куяктыг

Куяктыг деп шала доскут хемчигеш бар,
Хуумда ону чоокка чедир билбейн чордум.
Үе-чергем кижилерден дыңнаарымга,
Үстүү-Ишкин адыры бооп баткан хем-дир.

Дөжү кончуг, одуруглап арай боорда
Төрелимге адап-сурап чораш, четтим.
Төрүттүнгеш, төк кээп дүшкен чериң бо деп,
Дөктүрлерлиг шың куду айтыр болду.

Азырандаа барган болгаш, билбейн чордум,
Ам-на харын карак-биле көрүп алдым.
Хөгжүм даажы дүне-хүн чок дүңгүр болган
Хөлчок чараш тоолзуг оран чорбадыве.

Куңгуртугга чалбарып каап чораан ийик мен,
Куяктыгга оглу канчап тейлевес боор.
Куу мыйыс ол-даа болза, олча дээр мен,
Кудай сүлде! Дазыл дегни каап берди.

Арияна МОНГУШ

Эглип келир аргаң бар бе?

Чассыг, тенек кенен үем
Часкы хүн дег эрте берди,
Арыг суглуг Хемчик хемим
Айлаң кужу ырлавышаан...

Эрге-чассыг чашкы үем,
Эглип келир аргаң бар бе?
Агып баткан Хемчиим суунга
Ам-даа эштип, ойнап алза!

Ачам аьдын мунуп алгаш,
Алаактарга шаап чорза!
Хемчик хемим эриин орта
Херлип-көстүп ойнап чытса!

Агып баткан Хемчиим эриин
Ам бир катап эргээн болза!
Аккыр сүттүг авам шайын
Ам бир катап аартаан болза!

Дөрттээн шүлүктөр

Сээң бөгүн чаражыңны,
Сеткилиңниң онзагайын...
Сен дег хөглүг, каас болза,
Серенада ырлаар ийик мен...

* * *

Чазыг кылбас кижиге кайдал,
Часыг дуңмам, муңгарава,
Амыдырал черле ындыг,
Ак-кара кады чоруур...

* * *

Хөйүнү көргөн кижиге биле
Хөрек долган бодалдарны
Хөөрежип, чугаалашса,
Хөнек шайдан кады ишсе...

Аныяк цннер

Кызылдың педагогика колледжинде чогаал бижииринге сонуургалдыг студентилерниң «Меңги чечээ» деп чечен чогаал каттыжыышкыны ажылдап турар. Ооң удуртукчузу ат-сураа номчукчуларга билдингир апарган аныяк шүлүкчү, колледжиде тыва дыл болгаш чогаал башкызы Аяна Борисовна Ооржак.

«Улуг-Хемниң» бо үндүрүлгезинге бөлгүмнүң кежигүннериниң бөлүк шүлүктерин номчукчуларга бараалгадыр-дыр бис.

Аяна ООРЖАК,
башкы

* * *

Соңгам өттүр мөңгө час-ла мени дозуп,
солаңгылаан херелдерин чажа кааптар.
Хүн дег чазык, чалыы оолак бажым дозуп,
хүлүмзүрүп, ийи холун уткуй сунар.

Чодураалар чечектерин силгигилеп,
чамбы-дипче чаагай чулуун тарбыдаптар.
Чалыы бистер овуузуннуг часка алзып,
Чоргаар, хедер чүрээвис-даа шалбаладыр.

Курбустудан сөңнээн белек черге саадааш,
Сени, мени эргий ушкаш, айдызаптар.
Күзеливис оюнунга чалгынналгаш,
Сеткилдерге чараш чечек частып келир.

Хөй-ле чылдар соңнуг-мурнуг эртип-ле тур.
Көзенекте чүгле чазым аныяк-тыр.

* * *

Шырай-арным муңгак хөөнгө алзы берген,
Шылап-могаан карактарым имистелген.
Чуртталганың янзы-бүрү хилег-човаа
Чуукталган хөөкүй чүрээм шылып чүзүл!?

Чырык хүндүс сеткилимге имир дүжүп,
Чырыткы чок амыдырал кирижелди.
Ийлээн сеткил ишти-хөңнүм өйзе-даа-ла,
Идегелим, бузунду бооп тоглай бербе.

Айдыс МИНЧИТ-ООЛ

Четтиргеним илереттим

Бичии чашты эде сургап, кижизидип,
амыдырал делгеминче оруум изеп,
билиг-күжүн харам чокка өргүп сөңнээн
авам болган хайыралдыг ынак башкым.

Өрү дээрде чырык хүннүң херели дег,
өттүр сөглээн утка сиңген чагыглары
чуртталганың нарын, берге оруктарын
чиик, чаагай эртеринге дөмөк болду.

Авыралдыг башкым сеңээ кезээ шагда
аас-кежик, өөрүшкүнү күзевишаан,
чевен-даа бол, каш сөстүг шүлүк-биле
четтиргеним илередип, мөгеер мен.

* * *

Чүгүрүктүң ушта чүткээн маңы-биле
Чүглүг куш дег, эжим сеңээ ужуп четсе.
Чаашкын соонда дугаланган челээшти сээ
Чажың суйбааш, белек кылдыр сөңнезимзе.

Ыржым дүне аяар салдаан чырык айга
Ынаам кысты көрүнчүктей көргөн болза.

Ырак дээрде шолбан сылдыс херелинден
Ынакшылым отчугажын дамчытсымза.

* * *

Часкы хүннүң чайынналган херелинден
частып үнген чараш чечек саглаңнады.
Арыг-шынчы ынакшылым эрээзинден
аныяк чаш, кем чок чүрээм сорбуланды.

Дүргектелип эриин ашкан далай чалгыы
дүвүленген шуурган-хатка өлейлетти.
Дүвүренчиг көвей бодал сагыжымны
дүне-хүндүс саймаарадып, кударатты.

Өрү дээрде чивеңнешкен сылдыстардан
Чеди-Хаанның онзаланып чырыыры дег,
өргүн-көвей эжим-өөрүм аразындан
чүрээмге чоок эргим-дир сен, чарашпайым.

* * *

Сырын-хатка ойлаттырган каңмыыл ышкаш,
Сарынналып, сени чоктап, дилегзиндим.
Салымымны кожуксааным эжим уруг,
Сылдыстар дег ырай бээриң эскербедим.

Өртемчейниң өңгүр чараш ховар чечээн
Өргүй сөңнөп, эжим сеңээ сунуксадым.
Ынакшылдың демдээ кылдыр ыры-шүлүүм
Ындынналдыр аялгалай ырлаксадым.

Аржаана ДОРЖУ

* * *

Шаң-бус тыртып, хырааланган кышкы кежээ
Хаалгавысты хаапкаштың, чоруй бардың.
Чаактарымны чыварлыг хат суйбап турда,
Харлыг дүвү, дүмбейдиге шымны бердің.

Хайыралыг ынак эжим оскунупкаш,
Чаржаан хөңнүм хараадалдан саргып артты.
Чамга-хирге борашпаан чаш ынакшылым
Казыргылыг дүвү бөөлдеп алгаш барды.

* * *

Делгемнерже туман өттүр көөрүвүске,
Дендии кылын кара аржыыл шугланыпкан.
Делегейниң чажыттарын көрбө дээнзиг,
Дескиндир хөлегелей дуглап алган.

Чүү мындыг «көжеге-дир», оваардың бе?
Кызылывыс кара ыжы дивейн-не көр.
Чүглүг кушкаш ышкаш көстүр, кара күске
Кымның чуртул дивес силер, а, өршээ!..

Алдай-оол ШУРУ

Ачамайны

Өскүс бисти азыраар дээш,
өөнгө орбас ачамайны.
Аъттангаштың, аңнай-ла бээр,
аштыг-чемниг ачамайны.

Ажы-төлү бистерни дээш,
анаа орбас ачамайны.
Чонун уткуп, үндүр үдеп,
чоргаар орап ачамайны.

Хиндиктиг-Хөл

Даглар эдээ оймалыкта
черим каазы Хиндиктиг-Хөл.
Даңгаар эртен эриин дургаар
чемнээн балык ойнап, салдаан.

Ногаан сиген торгу чадыы
көжүп, шимчеп чыдар хөлүм.

Ортулуунга чеде бээрге,
көвей балыы олча хөлүм.

Айлан МОНГУШ

* * *

Авыралдыг авам сени дагын көрзе,
Аксым-кежиин катап база эглип кээр боор.
Сеткилимниң, бодалымның ханызында
Сени чоктап, чааскаанзырап чор мен, авай.

Өртемчейге мөңгө чүве каяа турар...
Чуртталга-даа, назы-хар-даа үелиг боор.
Чурумалдыг шак бо чырык делегейге
Өлүм биле амыдырал кожа чоруур.

Төлдериңни доруктуруп өстүрген сен.
Төккөн дериң дамдызы-даа хилис барбас.
Чырык черге авам сеңээ эннежиптер
Чылыг, чымчак уян кижин тывылбас-тыр.

Чырык, эргим сактыышкыннар аатпышаан,
Шынаа черде мээң авам удывушаан...

Мерген ИРГИТ

* * *

Айда-чылда октаан дашка дөмей бол,
Эңгиин черже солдат болуп аъттандым.
Эргеленчиг үзүктөл чок чагаалар
Ааткыыш дег сени, мени чайгаанзыг.

Аравыста частып орап найырал
Арттар ажыр, хемнер кежир ыраан бол,
Амыраам сээң хүлүмзүрзэн шырайың
Алдын сылдыс дөмей солуп шыдавас.

Саян ажыр сымырашкан харылзаа
Сени, мени болчагдыва чалаанзыг.
Солдат чораан үелерим тыныжы
Саарыгланган дамырак дег чалгаанзыг.

* * *

Чырык хүнүм харыксырап, чоорту ашты,
чемдик айы ээлчег солуп, харап келди.
Магаданчыг чараш суурум удуй берди,
мени кээргээр өңнүк-даа чок, ыржым болду.

Ыракта бир эзириктиң огурганы
ынакшылдың ындын ырын ырлаан ышкаш.
Ырак-чооктан чыгып келген бодалдар-ла
ынакшылдың кызыл чечээн тараан ышкаш.

Орлан-шоваа карактарың чырызын дээш,
оран-чуртум адар даңы харап келди.
Арыг салгын элзедии-ле ошказын дээш,
арны-бажым сыйбың салгын суйбап келди.

* * *

Аккыр харлыг, меңги шыпкан бедик баштыг,
дээрде ай дег, оожум шөлээн Тере-Хөлүм.
Каа-Хем бажы Балыктыг хем эрии черде
кайгамчыктыг тоолзуг оран Тере-Хөлүм.

Арга санай айлаң-куштар аян туткан,
элик-хүлбүс эзиминде огургулаан,
эреминде өдүрек, кас эштип-ойнаан,
эргим байлак төрээн черим Тере-Хөлүм.

Арыг-кылаң дамырактар шулурашкан,
арга-эзим артыш чыттыг, чойган, пөшсүг.
Эгээртинмес сүрүг малы хову сыңмас,
эргим байлак ава чуртум Тере-Хөлүм.

ЧОН СЕТКИЛИНИҢ ДЭЭЖИЗИ

Седип Иргит Араптан оглу Бай-Тайганың Көп-Сөөк сумузунуң Улуг-Ооругнуң Кадыр-Өдекке 1922 чылдың март 8-те төрүттүнген. Хоочун башкы, Тээли суурнуң база Бай-Тайга кожууннуң хүндүлүг хамаатызы. Шаандагы тывалар төрээн черин, төрөл чонун алгап ырлап чораан. Иргит Седип башкының адаанда бижээн кожамыктары база ыңдыг. Оларның хевири болгаш утказы ниити тыва кожамыктар-биле дөмейлежиپ турза-даа, ыраажының аал-оранынче ээй тыртып чорууй барган. Ол черле ыңдыг. Тыва кожамыктарны кижиги бүрүзү уязы — төрээн чери-биле холбап ырлаар. Ам Седип Араптанович Иргиттиң 2003 чылда сактып бижээш, меңээ эккеп берген кожамыктарын «Улуг-Хем» сеткүүлдүң номчукчуларынга бараалгадыйн.

Байыр-оол МОНГУШ,
философия эртемнерининң кандидаты.

Шаанда кижилер чер-чуртун, тайга-таңдызын, ха-дуңма, арат чонун алгап-йөрээп ырлап чораан.

Хөлбелчиңнээн хөлүмнү аарай,
хөлегелиг таңдымны аарай.
Чалгып чыдар хөлүмнү аарай,
чаглак пөштүг таңдымны аарай.

Танышпасты таныштырган
Тараа тараан Даштыг-Тейни.
Көрүшпээни көрүштүрген
Көже тараан Эдер-Куйну.

Эзер чазап билир болза,
Ээр хадың Ооруг хемде.
Эдержир деп бодаар болза,
Эрес оолдар ол-ла хемде.

Дуга чазап билир болза,
Тулган хадың Ооруг хемде.
Туттунчур деп бодаар болза,
Тулган кыстар база-ла ында.

Улай эмген богба турда,
Чадаглаарым кайын турар.
Улуг-Ооруг чуртум турда,
Уяраарым кайын турар.

Кызыр эмер богба турда,
Чадаглаарым кайын турар.
Кырып чурттаан чуртум турда,
Түрей бээрим кайын турар.

* * *

Хертектерниң хевир чогуң,
Хертеңнешкен, ойдаңнашкан.
Кержек баштыг эзеңгизин
Кижээ дөгээр анчыг хейлер.

Салчактарның сагыжы бак,
Сагыжымдан ыравайн-дыр.
Сарыг ховаа чыдып алгаш,
Шарызындан аадырам.

Иргиттерниң ишти багай,
Иштимейден ыравайн-дыр.
Иштии ховаа манап чыткаш,
Инээнейден аадырам.

Хомушкулар хоптуг улус,
Кожа хонар хөңнүм-не чок.

Хола даңзаа, кактыг даңзаа,
Таакпы тыртар хөңнүм-не чок.

Ооругнуң оѳдун оѳттааш,
Ояланың семирээнин.
Ооржактарның кызын алгаш,
Ойлук чоктуң томаараанын.

Каттырбас дээш каттырбас мен,
Каттырзымза, халаптыг мен.
Халап үндүр каттырзымза,
Караң эжиң кайгай-ла бээр.

Ырлавас дээш ырлавас мен,
Ырлапсымза, ындынныг мен.
Ындынналдыр ырлапсымза,
Ынак эжиң кайгай-ла бээр.

Арагачыга чагыг

Арага деп ажыг сугга
Анча дыка хандыкпаалы.
Амыдырал, чуртталга дээш
Ажыл-ишке шылгараалы.

Сүттен үнген арагага
Сүмележип, сүзүк салбаал.
Сүрү оглу кулунчакты
Сүре тудуп азыраалы.

Хойтпак оглу арагага
Кончуг дыка хандыкпаалы.
Хойнуң оглу хураганны
Кожа тудуп азыраалы.

1936-39 чылдар үезинде аныяктарның массалыг ойнап хөглээшкинин (ойтулаашты) хоруп турган. Чоок-кавы аалдарның оолдар, уруглары бөлүглежип алгаш, дүне ак ыяш октап ойнаар, бот-боттарын одажып ырлажыр турган. Ол үеде оорлаашкын, шош-содаа кылыр, янзы-бүрү

*кем-херек үүлгедир чоруктар шуут турбаан. Оюн-баштак, хөглээшкин
кижилерниң хүндүскү аар ажыл-ижинден чардыгып, дыштаныр хостуг-
чаагай чоруу-дур.*

Өгдө чыдар уругларны
Өргөн-биле шанчыптыңар.
Өргөн-биле шанчыптарга,
Өгбеш дээштиң туруп-ла кээр.

Удуп чыдар уругларны
Урук-биле шанчыптыңар.
Урук-биле шанчыптарга,
Уё дээштиң туруп-ла кээр.

Шөл-ле дээштиң шапкан-на мен,
Сөөскен, даштыын билбээн-не мен.
Шөлээн дээштиң хонган-на мен,
Сөглей бээрин билбээн-не мен.

Хову-ла дээш шапкан-на мен,
Хорум-даштыын билбээн-не мен.
Хостуг-ла дээш хонган-на мен,
Хоптай бээрин билбээн-не мен.

Кара суглар кайыын үнгеш,
Шулурткайнып чыдар чүвөл.
Кап-ла кара кайыын келгеш,
Сула чаңнап оар чүвөл.

Судак суглар кайыын үнгеш,
Шулурткайнып чыдар чүвөл.
Суг-ла кара кайыын келгеш,
Сула чаңнап оар чүвөл.

Бораткылыг кара сугга
Борам дуюун доңурбас мен.
Болур-болбас чүвелерге
Бодум адым үндүрбеңер.

Агар-акпас кара сугга
Аъдым дуюун доңурбас мен.
Алыр-албас чүвелерге
Адым-сураам алгытпаңар.

Өле-Дайны өртевээн мен,
Өрген доорзун барып-ла көр.
Өске сеткил сеткивээн мен,
Өөрүмден барып айтыр.

Манган-Дайны баглаваан мен,
Баглааш доорзун барып көр даан.
Башка сеткил сеткивээн мен,
Баштаанайдан барып айтыр.

Дөртөн, бежен хоюңарның
Дөтпезинге халдаваан мен.
Дөрге чыдар урууңарның
Төжүн суйбап кирген-не мен.

Алдан, бежен хоюңарның
Анайынга халдаваан мен.
Аалга чыткан урууңарның
Арнын суйбап кирген-не мен.

Акша четпес адыр мыйыс
Аргазынга турзун, таңдым.
Алым четпээн сээң урууң
Аалынга орзун, акым.

Өртек четпес өрген мыйыс
Өзенинге чорзун, таңдым.
Өглем четпээн сээң кызың
Өөнге-ле орзун, угбам.

Эзир сынныг Дораланың
Оъттаар чери элдиг тайга.
Эрге кара кулугурнуң
Эът-ле чүрээ менде-ле ийин.

Хартыга сынныг Дораланың
Оъттаар чери каскак тайга.
Кап-ла кара кулугурнуң
Ханныг чүрээ менде-ле ийин.

Кашпагайның дынын туткан
Караңнадыр челзип ор мен.
Ханныг чүрээң балырадыр
Канчаар бодап олур-ла сен.

1990 чылдың чайынында бодумнуң сөзүм болгаш аялгам-биле Улуг-Ооругнуң Кызыл-Тайга кыры деп черге хой кадарып чорааш, сактып бижип алгаш, ырлап чораан ырым мындыг чүве.

Ак-ла булут калгып көшкен
Ажай буурул Кызыл-Тайгам.
Аалдарның чайлаа болган
Агы-ла оъттуг Улуг-Ооруум.

Кара булут тыртып чаап кээр
Харлыг баштыг Кызыл-Тайгам.
Кадарчылар чайлаа болган
Кадар оъттуг Улуг-Ооруум.

Кадарчылар чайлаглары
Каш-ла чүзүн таанда чараш.
Кадарганы мал-ла сүрүү
Кайгамчыктыг семис шыырак.

Уругларга булуң

Булун-Терек школазының шүлүкчүлери

Шораан АГБААН

Кыштың медээчизи

Будуктарда бүрүлөр чок, шаарарган.
Аян тудар куштар чанган, шимээн барган.
Буруул тайга, арттар-сыннар дөгерези
Ак шаң харны шугланыпкаш, удуй берген.

Калчаа шуурган хая-дашка улугулап,
Калчан баштыг тайга харын бөөлдегилеп,
Күчү-күштүг Улуг-Хемни доңур ужуп,
Хүртеңнеп каап, сыгырбышаан меннип туру.

Кедээр шөлде, тайга-сында хамык аңнар
Терең дүктүг «хевин» шагда солуй кеткен.
Соок кыштың медээчизи, херечизи
Суурунуң ак-көк ыжы дүргектелди.

Аъдым

Сырын биле чаржыр
Сылдыс-Шокар аъдым
Баглаажында сүрлүг
Бажын савап туру.

Инек, хоюм бажын
Кыштагже киир дозар
Идегелдиг өңнүүм,
Киштей каапкаш, келем.

Кыштың соогу дивес,
Қылын харны чылгап,
Кадар эъттуг ойну
Казып оъттап кыштаар.

Чүглүг куш дег ужар
Чүгүрүүмнү чүү-ле дээр!
Шуткаан мөңгүн чүгенни
Шулурады челип оран.

Марта НАТПИТ

Хөөкүй аңгыр

Аалывыс артында
Арыг хөлдүг шык бар.
Аңаа чазын аңгыр оран.
Ааңайнчып эдип оран.

Октуг боозун шыгаап,
Олчазырап адып каан.

Бир-ле чазый аңчы
Бичежек аңгырже

Хөөкүй аңгыр эжинден
Хөлден олчаан чарылган.
Эжи аңгыр ыглаан ышкаш,
Ээртинип ужуп келир...

Изольда ЭРТИНЕ

Бодамчалыг карактарлыг

Мээң дуңмам Изабелла
Медээжок-ла чаптанчыг,
Борбак-борбак чаактарлыг,
Бодамчалыг карактарлыг.

Анай, бызаа, өшкүлөр дээш,
Азыраан мал шуптузунга
Азарганчыг бичиизинден
Аажок ынак болган төл.

Айдана ЧАДАМБА

Кырган-авам

Кырган-авам уран-шевер
Кылбас, туңпас ажылы чок.

Үүлезиди бүдүнгүр,
Үнген-кирген чону көвей.

Ажыл дээндэ шалыпкын-на,
Артында-ла шошкуп турар.

Кызымайлап өстүрүп каан
Кырган-авам меңээ эргим.

Белек АЖИ

Аңгырларым чанып келди

Эргеленген төрээн черим
Эртинези эжеш куштар
Эрте часты медээчилеп,
Эргим чуртун эргий ужуп,

Аян ырын кыңгырады
Аңгырларым чанып келди.
Часкы хүннүң өөрүшкүзүн
Чалгыннарга эккелдилер.

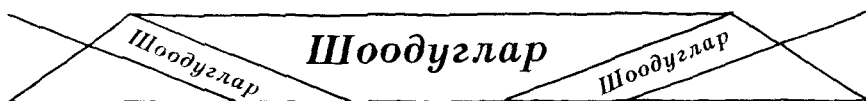
Чодураа ДАДАР

Чажындан-на ажилгыр

Карактары борбак-борбак
Кайгал-эрес дуңмам бар.
Ооң адын Аржаан дээр,
Онза чараш оолак боор.

Чалгаа, тенек чаңы чок,
Чажындан-на кежээкей.
Садикче чоруурда,
Самоледун черле кагбас.

Василий МОНГУШ

Элденгиин аа!

Кадайым-биле кады почтага чеде бергеш, каш борбак пенсиявыс ап алгаш, кара хлеб садып алгаш, казанак бажыңы-выска чанып келгеш, кара шайны хайындыргаш, ону кара деривис төгүлгүже аартап, өөрүшкү-маңнайлыг хөөрежиپ олурган бис. Кожавыс саарлыкчы Самбал сугда ырлаар кижиге ырлаан, ыглаар кижиге ыглаан, а кадайы Шеңне ашаанга чалчаан турган. Олар ындыг «концерттерни» болган-на чок бо-ла үндүрө бээр улус, ынчангаш ынаар барык кым-даа кичээнгей албас апарган. Бажыңнарывыс аразы чоок-даа болза, харылзаавыс аргажок ырак улус бис: олар бай улус боттарының бай оруу-биле чоруп олурар, а бистер багай ядыы пенсионерлер бодувус уувуста чурттап олурар бис. Бистиң адаларывыс кончуг чоок, аразындан суг акпас эжишкилер чорааны чүгле сактыышкында артып калган.

Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле турбас дээн-не болгай. Бир кижиге байып турар, өске бир кижиге ядарап турар; бир кижиге өзүп олурар, өске кижиге кырып турар; бир кижиге депшип, улуг дарга болу берген олурар, өске бир кижиге дүжүр октадып алган довураан кактанып, хомудап, халактаан чоруур. Делегейге дески чүве кайын турар. Кадай-биле бис ийи салым-хуувуска хензиг-даа хомудаваз бис. Чалыы тургаш-ла, салым-чолувус кадып алгаш, бир оолду, бир кысты төрээш өстүрүп, эртем-билиг чедирип каан бис. Уруувус — эмчи, оглувус инженер. Кайызы-даа өглүг-баштыг, уруг-дарыглыг, багай эвес чурттап чоруурлар. Мурнай үнген кулакты соңнай үнген мыйыс эрттер деп чугаа кончуг шын — ажы-төлү ада-иезин ажып чоруй баары чөптүг деп бодаар мен, кижиге хирезин миннир-ле болгай. Тускай ортумак эртемим бар — чолаачы, тракторист, механизатор чордум.

Ол дипломум мени пенсияга чедир чемгерип келген. Улуг эвес-даа болза, хире-шаам-биле эрге-дужаал деп чүвени база эдилээн мен — бригадир чордум. Меңээ ол четчир. Улуг дарга чораан улустуң пенсиязы хөй болур деп чугаа дыңнаан мен. Ол шын деп бодаар мен. Улуг дужаалдыг чораан улус улуг шалың алыр, улуг шалың ап чораан улус улуг пенсия алыр; бичии дужаалдыг чораан улус бичии шалың алыр, бичии шалыңныг чораан улус бичии пенсия алыр, ол шын. Ында кандыг-даа маргыш чок турар ужурлуг. Кадайым база мээң-биле чөпшээрержир кижиге. Ооң пенсиязы мээңинден он дөрт акша эвээш. Уруглар садигинге поварлап чораан қижиниң шаа-ла ол ыйнаан.

Бистиң өөвүске акшаны кадайым холунга тудар. Канчаар чарыгдаарын мээң-биле сүмелешкилээр. Кымга чүнү садарын саналдагылаар. Эгинге салыптар өөделиг хевим чок кижиге-дир мен, садыгга тулган, чок дээн көрей хөйлөң тур, ону садып алың бе деп айтырган. Садып ал дээн мен. Ол-ла дораан үнө халааш, удаваанда алыксаан бараанын садып алгаш келген. Сени куруг каарга кайын болур, ынчангаш сеңээ ук садып эккелдим дээш, оозун меңээ байырлыг байдалга сунган. Ийи холдап хүлээп алгаш, четтирдим деп сеткилим ханызындан чугаалаан мен. Шак мындыг чаңчыл бисте шагдан бээр туруп келген. Кадайым бодунга кышкы тон садып алган болза, меңээ ырыктаашты эккээр; сапык садып алган болза, меңээ думчук аржыылын эккеп сунар. Ашаа дээш ынчаар сагыш салып чоруур кадайы кижиге эргим болгаш чоок болбас аргазы чок.

Мээң кадайым солуннар болгаш журналдар чагыдарынга кончуг идепкейлиг кижиге. Ында парлаан кроссвордтар, чайнвордтар тыва бергенде, чемненирин безин уттуптар. Мени база чанынга олуртуп алгаш, дөө словарьдан мындыг сөстөн тып көрөм дээш, айбылап-ла эгелээр. Баштай турам чок турган. Ынчалза-даа кадайымны хүндүлээрим кончуг болгаш, айбыны хажык чок күүседип турган мен. Чоорту бодум база кроссворд тыварынче сундуга бергеш, кадайым-биле кады чаржып олуар апарган мен.

Бир хүн почта хааржаанга солуннар-биле кады извещение дээр саазын база чыткан. Ол саазында бижип каанын езугаар алырга, мени почтага чедип келгеш, силерниң адыңарга келген он беш муң рубльди ап алыңар дээн болган. Ону номчааш, чугаалаар чүве тыппайн, аңгадап калган олурган мен. Кадайым ону эскерип кааш, ол саазынны холумдан ушта тыртып апарган.

Саазынны чайып, удур-дедир көржүп каап, кезек када ыыт чок олур бис.

Адыш оюу ышкаш саазында бижээн сөстөрни катап-катап номчааш-даа, эчизинге чедир билип чадап каан бис. Силерниң адыңарга келген он беш муң акшаны дарый ап алыңар деп каан мындыг. Ынча түннүг акша дүжүмге-даа кирип чорбаан чүведир, мында кандыг-бир чазыг болган боор дээш, саазынны стол кырынга салып каан мен. Кадайым Сарыг-Тараа саазынны ап алгаш, база катап аай-дедир тудуп олургаш, номчааш, чырыкче тудуп алгаш, дыка үр көргөш, уламчылаан:

— Адрезицни, ат, фамилияңны, ачаң адын, чаңгыс үжүк-даа часпайн, бижээн-не чүве-дир: Улуг-Алаак суур, Малчын кудумчузу, 45 дугаар бажың, Байлак-оол Ламаевич Донгакка деп каан. Элдептиин аа! Биске ынча улуг өрелиг кижии кажандаа турбаан. Мен бодаарымга, кара сагыштыг кижилер сени кажарлаар деп турар-дыр, Байлак — дээш, кадайым мээң чанымга кээп олуруп алган. — Отмывание грязных денег деп телевизорга чугаалап турганын каш-даа катап дыңнаан мен. Сен бо акшаны ап алгаш чанып чоруп олуруңда, үптекчилер кедеп чыткаш, былаап алгаш баар деп турар-дыр. Мафиоз дээр улустарның кара холунче кире берген кижии-дир сен, Байлак. Боданмас болза хоржок. Канчаар камгаланыр бис, эки бодан. Даарта бо акшаны алырда, почтага кады баар бис. Чанарда, сен бичии мурнунга чоруур сен, а мен будум берттинген кижии болуп алгаш, тал даяңгыштыг соондан калгып олулар мен. Үптекчилер сенче хөмө халый бээрге, мен ол-ла дораан оларны улдап кааплаткай мен. Кандыг деп бодаар сен?

Мээң кадайымда төрүмөл угаан барынга база катап бүзүрөй берген мен. Мен чадажып олурумда, чаңгыс чугаалаптар чүвези бар кижии. Даартазында почтага чеде бергеш, ол саазынны паспортум-биле кады сундум.

Почта ажылдакчызы уруг акшаны санааш, паспортум-биле кады менче сунгаш, боттарыңар ылавылап санап алыңар дээн. Мен ышкаш шүшпөң кижии ынча хөй акшаны санаар дээр болза, та чеже хире үе эртер чүве, ынчангаш силерге бүзүрээр мен дээш, дүрген-не кармактапкан мен.

— Бо акшаны кым чорутканын билип алыр аргазы бар ирги бе? — деп, кадайым айтырган.

— Бо саазында бижи́п каан — дээш, саазын сунган.

Сарыг-Тараа адрести чара бижи́п алган. Дугурушканывыс езугаар мен мурнунда, кадайым соонда бaзы́п чаныпкан бис.

Кайы доора кудумчудан, кандыг бажың артындан каш кижиге халып кээр ирги дээш, ол-бо талаларже соксаал чок көрзүнүп чордум. Хая көрнүп кээримге, кадайымдан өске караш дээр чүве чок болган. Бажыңга чедип келгеш, таваар улуг тынып, сагыш ажып, кандыг чүү-даа болза, оран-савазында кижиге кайын белен алдырар деп бодап бисти оожуктурупкан. Кадайым акшаны стол кырынга чада салып алгаш, санап эгелээн. Бир санаан, ийи санаан, үш санаан — он беш муң рубль болган.

— Мафиоз улустар бистерге дүне халдап кээр чадавас, Байлак. Олар кончуг кажар болгаш кара сагыштыг деп бил. Ынчангаш бо акшаны даштын инек кажаазының иштинге бир черге чажырып каалы. Үптөкчилер ону, өлүп-даа чыткаш, тыппастар — деп, кадайым саналдаан. Кажааның азыында бөлүп каан өдөктиң иштинге суп каан бис.

Баштайгы дүне кайывыс-даа удуваан бис. Ыржым, шыпшың, ыттар безин ээрбес дүне болган. Ийи дугаар дүне кадайымны удудуп кааш, бодум серемчиде хорамча чок деп бодап алгаш, карактарны шийип-даа алзымза, чүрээм одуг хонган мен. Кладовка иштинде күскелер чокшурундан өске чүү-даа чок болган. Неделя эрте берген — шып-ла шыпшың.

— Кызылче чоктааш, акша чоруткан кижиге бараалам — деп, кадайым санал ки́рген. — Бо чүү мындыг акша апарды деп айтыргай-ла бис. Өске кижиге чорудар турган акшазын бисче, адрес часкаш, чорудупкан чадавас. Дедир аппарып-ла бергей бис. Чоруткан кижиниң адреси-даа, ат-бажы-даа долу бар-дыр: Кызыл хоорай, Сесерлиг кудумчузу, 16 дугаар бажың, Чечек Михайловна Куулар деп каан-дыр. Ол баарда, ийилээн кады баар болдур бис ийин. Чаңгыс кижиге баарга, айыылдыг, та чүү улус, та чүнү канчап кааптар чүве.

Багай бажым изи́нже дээр боданып келгеш, кадайым-биле чөпшээрэжи́пкен мен. Дараазында айның пенсиязын алгаш, Кызыл кайы сен дээш, эдержи́п алгаш чоруп каан бис. Чаңгыс каыт ыяш бажыңның чанынга келгеш, кезек када көрүп алгаш турган бис. Оон хериминиң аксын ажыткаш, оожум бaзы́п ки́рипкен бис. Эжи́ин соктаарывыска, ынаар бажың иштинде бир кижиниң үнү дыңналган. Эжикти чээрби биле үжен хар аразында назылыг семиссимээр кара уруг ажыдыпкан.

— Бис Чечек Михайловнага ужуражыр херектиг чор бис — деп, кадайым чугаалаан.

— Ындыг болза, бажыңче кириңер — дээш, эжиин бар шаа-биле ажыда идипкен.

Идиктеривис уштуп кааш, чалаан өрээлинче кире берген бис. Шалада улуг хевис, азыгда телевизор, хана дургаар улуг шкафтар, оларны долдур салып каан номнарны бир дугаарында эскерип каан бис. Мында интеллигент улус чурттап турар-дыр дээрзи маргыш чок хире.

— Аалчылар кайыын үнген ирги, кажан аъттанган ирги? — деп, уруг айтырды.

Мен аксым ажыдып чадап чыдырымда, Сарыг-Тараа кайыын, кажан үнгенивисти тө каапкан.

— Ырак орук эрткен улус-тур силер, аштаан, суксаан боор силер, мен чемден кыла кааптайн — дээш, уруг кухняже кире берген. Каш минут эрткенде, катап кирип келгеш:

— Мени Чечек Михайловна дээр. Силерни кым деп адаар ирги? — дээш, бисче көргөн.

Сарыг-Тараа бо удаада база мени мурнапкан.

Кухняже чалаарга, кадай мурнап, мен соондан эдержип алгаш, кире берген бис.

Буузаның бузу бууңайнып, чаагай чыды думчук иштин өрү хооп чоктап турган. Үш аякта шайдан аңгыда үш дашкада коньякты куткаш, салып каан болган. Бис ийи багай ашак-кадайны мынчаар хүндүлей бээр деп бодаваан болгаш, арай харын эпчоксуна-даа берген мен. Сарыг-Тараа база мени мурнапкан:

— Бо чүү кончуг чүве апарды, кызым? Бистерни дээш мынчаар шүүдеп тургаш чоор сен. Шай ижип, булочкалар чип алзывысса, ол-ла.

— Бистиң бажыңывыска бир дугаар кээп турар улус-тур силер, бар турган чемниң дээжизин салыр апаар. Эпчоксунмайн чооглап көрүңер — деп, Чечек чугаалааш, боду база столга кээп олурупкан.

Боду ажар чемни боостаага чедир чооглап алгаш, өөрүп четтиргенивисти чугаалааш, чүге силерни адап-сурап чедип келгенивисти таваар хөөрөп бердим. Чечек, чаңгыс-даа катап үзе кирбейн, дыңнап олурган. Доозуптарымга, бажын каш катап согаш кылгаш, тургаш, удуур өрээлинче кире берген. Оортан холунда улуг чагаа хавы тудуп алгаш келген:

— Мында тик он муң акша бар. Ону база силерге чорудар даалгалыг турган кижиге мен. Бир-тээ боттарыңар чедип келген болганда, холуңарга тутсуп бээр апаар-дыр мен — дээш, менче сунган. Мээң аймаарай бергенимни кадайым эскерип каан хире болган.

— Бис чүвениң ужурун билбейн олур бис, Чечек, бо чүү мындыг эңме-санчок акшалар улашкаш туруп алды, кызым? — деп, кадайым шала дүвүрзэн хевирлиг айтырган.

Чечек каттыра каапкаш, уламчылаан:

— Мен бодум база билбес мен. Ашаам Айдың-оол силерниң адресиңерни бергеш, баштай он беш муңну, ооң соонда кезек болгаш, он муңну шилчидиптер сен дээн. Ам боду курортта дыштанып турар. Чедип келгеш, силерже чагаа бижиир мен деп олурган кижиге — деп чугаазын дооскан.

Чечек сугнуң бажыңыңдан кармакта чээрби беш муң акшалыг үнүп келген бис. Кадайымның коргуп чораан сеткили оожургай берген. Ам магазиннер кирип, базар кезип чорупкан бис. Садыглаар талазы-биле Сарыг-Тараага быражыр аргам чок болган. Шоодай долу барааннарны садып алгаш, чээним уругнуң бажыңыңга дүн эрттирип алгаш, чанып чорупкан бис.

Үш хире неделя эрткенде, Кызылдан чагаа шынап-ла чедип келген:

«Эргим хүндүлүг Байлак-оол Ламаевич! Силерниң бистиң бажыңывыска чораныңар дугайын кадайым Чечек бирден бирээ чокка чугаалап берди. Силерниң ачаңар Лама биле мээң ачам Ендан кара чажыңдан тура кады өзүп, аралажып, бот-боттарыңга дузалажып чораан дээрзин ачам меңээ чугаалаар турган. Ачам база Улуг-Алаак суурга төрүттүнгөн. Сөөлүндө оон көшкеш, Кызылга чурттай берген. Маңаа келгеш, бажың садып алып дээш, акшага бергедей бээрге, силерниң ачаңар кончуг дузалаан деп ачам чугаалап чораан. Ачам ол өрезин эгидип четтикпейн чорда, силерниң ачаңар кызыл-дустап чоруй барган болган. Ооң соонда удаваанда ачам база аарый берген. Бир кежээ ачам мени чаныңга олуртуп алгаш, силерниң адресиңерни, ат, фамилияңарны бижзэн блокнотту меңээ берип кааш, өрөвисти эжимниң оглу Байлак-оолга төлөп бээр сен дээш, түңүн адаан. Бир эвес Лама эжим ынчан дузалаваан болза, бо чурттап олурар бажыңывыс чок турар деп чугаазын дооскан. Удаваанда ачам улуг уйгузун удааш, кижиге кажан-даа дедир эеп келбес узун оруунче айттаныпкан. Адаларывыс найыралын оолдары бистер

уламчылаар болзувусса, эки боор деп бодаар-дыр мен. Харылзааны тургузуп, үнчүп-киржип чорувусса, ында багай чүве чок. Менди-чаагай туруңар. База катап ужурашкыже. Келир чайын силерниинге, адам чурту Улуг-Алаакка, чеде бээр бис. Ынчан сеткил хандыр хөөрешкей бис. Байырлыг. Силерниң Айдың-оол».

Сарыг-Тарааның карактары чайынналып келген:

— Бо акша-биле шээр малдар садып алыр-дыр. Оларны өстүр азырап-ла алгай бис. Таан дыка кыраан эвес бис, таан эъди чиген эвес бис; улуг дыка кыраан эвес бис, улар эъдин чиген эвес бис. Үе-дүптен бээр тыва кижини мал азырап келген, мал тыва кижини азырап келген ышкажык! — деп, кайгалзымаар чаңы-биле каттыра каапкан. Мен база аңаа катчы берген мен...

Эрес-оол ХАЯҢ

«Аа богда, мегеленги, адаң бажы!...»

1

Бедик сыннарның баары-биле шааңайнып-шооңайнып агып чыткан шапкын хемниң эриинге олар кежээ орайтады чедип келгеш, ол-бо көрнүр, эл кырында чоон дыттың чанынга шаг-шааның одаа манагзынган чүве дег чытканын эскерип кааннар. Аъттарының аксын тырткаш, чииги-биле дүже халышканнар. Баштай аъдындан дүже халааны эр одаг кыдыынга кылаштап келгеш, ыңай-бээр көрзүнгеш, адыштарын нугуй туткулааш:

— Аа богда, тулган дээн одаг-дыр, Маңзыр! От өзектээр чээргенни безин белеткеп каан, аъш-чем хайындырарда ажыглаар илбек, аскыштар база дыт унунда бар деп бил! Дуу ол, азып каан көр даан, эки бооп-тур, оо! Маңаа мага хандыр дыштанып аар-дыр че! — дээш, аъдындыва эргилгеш, эзеринде дергилей шарып каан чаъс, шык өттүрбес кылын брезентиде ораап каан шуглак-дөжээн дүжүргеш, эзер-чонаан союп, чүгенин ужулгаш, чуларлыг аъдын ырак эвесте ногаан шыкка чедип аппарат, оъткарып каан. Эжи Маңзыр дээрзи база-ла демгизинден дудак чок бүгү чүвезин кылып четтигипкен, аъдын өртепкеш, эзер-чүгенин аайлай салыпкаш, шуглаан удуур черинге чедирип алгаш, эжиниң чанынга кылаштап келгеш:

— Сен оттан сал, а мен кургаг талдан чыып эккеэйн, Адар — дээш, хем кыдыында талдарже маңнап чоруй барган. Адар одагның хүлүн эде-хере касканнапкаш, таалыңындан хааржак ужулгаш, оозун ажыткаш, бичии борбак эм хевирлиг таблетка ап алгаш, калбарты чарып каан кургаг ыяш кырынга салгаш, чинге будуктарны кончуг шевергин оваалааш, кыпсыпкан орда, эжи кургаг ыяшты эңдере куспактап алган чедип келген. Одун салып алгаш, отчуй бээрге, аьш-чемин белеткээш, ийи эжишки чемненип дооскаш, хөй чүве-даа чугаалашпайн, эртен эрте турар дээрзин сүмелешкеш, ижик-дөжээн салып алгаш, удуй бергеннер.

Даң бажы шара-хере, даш бажы сарыг-шокар турда, тодуг-догаа мал-маган эртенги уйгузун шыылады удаан, инектер, молдургалар кегженип дооскан-даа бол, карактарын шийип алган, улуг тынып каап чыткылаан. А ынаар, кадыр хавак баарында саарыгланып агып чыдар кара сугнуң «өпей-өпей» дээнзиг шулураан үнү дыңналыр. Черден көдүрүлүрүнге белеткени берген үзүк-үзүк туманнар хаактар, чодураалар, чыжырганалар үнгөн, чечек-чимистиг арыгларның кырын суйбай аарак, ак-көк дээрже көжүп эгелээн эртенгиниң эртенинде дөң кырында ак өгнүң ээлери кырганнар эртенги уйгузунга харамдыгып удуп чытканнар. Өг ханазынче көрнүп алгаш удаан кадай орнунга бир аңдарылгаш, даваннарын көстү каапкаш, холдарын чоорганындан уштуп кел сал-ла, эзей кааптарга, уйгузу чаштай берген. Ковайып келгеш, дөрде ширтек кырында чыткан ашак ам-даа дең-дең тынып, тамчыгып удуп чыдарынга амырап, оозун чассыда аарак: «Хөөкүй эжим назылап-ла кээп-тир ийин, ынчалза-даа кашпагайы, холдарының туттунгуру, кылажының чииги ам-даа хевээр кижиле болгай. Дүүн, харын, хавакты өрү үнүп келгеш, хумуңнарын тургузуп кааш, дыш ап турганын эскердим ийин, арта-ла бичии тыныштап турар чорду. Шыладым деп сөс эткенин черле бо назынымда дыңнап көрбээн мен, өгже киир базып кээр кижиле болгай» деп бодап, карак салбайн магадап көрүп чыдырда, өг ишти чырып, даштын былгырган хой, өшкүлөрниң аразында, оттуп келгеш, дешкилежип эгелээн анай-хураганнарның ыыт-даажын дыңнап кааш, дүүн кежээ-ле белеткей салып кааны хураган кежинден даараан ногаан торгу додарлыг ой тонун эшти каапкаш, орун баарында салып алганы чымчак кидистен угулзалап сырып тургаш, даарап каан макпалчык идиктерин

кедип алгаш, эжиин ажыдып үнгеш, шагда-ла, кара чажындан чаңчыккан аайы-биле эртежи кадай чөөн сыннарны эргий көрүп, чаа аткан даңның медээчизи эртенги хаяаның янзы-бүрү өңнер-биле челээштелиин, меңгилерде ойнай берген чайыннааштарын магадаан. Бо назынында олар-биле эртенниң-не ужуражып чорздаа, бо үениң чараш-каазын, арыг агаарның чигир-чимиссиин магадап ханмаан. Хөнеде анайлар, челеде бызаалар чаны-биле кылаштап бар чорда, карала хава биле кара ыт кудуруктарын азып алган, чайып, сыыңайнып, чем эреп, херлип-көстүп каап, кадайның соондан маңнашкан. Эл чоогунда бөкпек хараганнар артынче ол ээй соп, ыттардан чаштынган хевирлиг кылаштапкан. Үр болбаанда, хараган аразындан үнүп келгеш, тонун эктинге эде салып ап чоруй, өөнче базып кире бергеш, орнунда чылыг чооргандыва шымны берген.

Өгдө ашак кижиниң чөдүргөн үнү эртежик оъттап эгелээн хой-өшкүлөргө, оожум-оожум, ыраваңар, тараваңар дээнзиг, медээ ышкаш боорга, олар оожургап, чөпшүлү кончуг кодан бажында шошкунгуурлааннары аяартап, бөлүглежип оъттай берген.

Ирей орунда кадайже эглип келгеш:

— Оттуп келдиң бе, агбайым? Оттан салыптайн. Байыр-наадым бүдүүзү чүве болганда, эки аыш-чемден кылып чиир-дир. Тур, че, паш-пужуң тип көөр сен бе? — дээрге, кадай ковайып келгеш, бажының өлерип четтикпээн, ам-даа кылаң кара дүктерин эде суйбай каап, идик-хевин орун кырынга олура-ла кедип алгаш, оваарымчалыг дүжүп алгаш:

— Сээң ооң-даа чөп, кожуун төвү баарының мурнунда оглурус биле кеннивис бисти таварыпкаш чоруур ыйнаан. Хой үнмээнде, бир ирттен баглай соп каг, изиг-хан кылып чиир бис! — дээрге:

— Ол-ла болгай, кончуг эки-дир оо! — дээш, тонун ажа октапкаш, ковайып ора:

— Аал ээледир дээнивис уруглар база чедип кээрлер боор. Ам-даа дары-быстан кургаг турда, балдыр дыңзыг чорааш, чон аразы кирип, байыр-наадым көрүп аар болза, чогуу-на тааржыр чүве-дир, кадай — дээш, одун сала берген. Шуваганчы өгдөн үнүп, саар инектерин ончалай көрө каап, ажаанзырап турда, карак ужунга ховуда бир-ле чүве көзүлгөн. Ирей белеткээн эьдин пажындыва дүлүпкеш, хылбыш биле дүңзе таакпы тип алгаш, салып кааш, хөнөктөн шай кудуп алгаш, иже бээр аразында, кадайы:

— Ээй, ирей, ээй! — деп кыйгырган.

Ашак үнүп кээрге:

— Дуу ол ховуда ийи кара чүве барааны көзүлгөш, ийже ажытталы берди, дураннап көрөм! — дээрге, ол өгже киргөш, ханада азып каан дуранын ап алгаш, үнүп кээп, ховуну эргий тураннааш, чыраалаткан, саяктаткан ийи доруг аъттыг аныяк эрлер аалче чоокшулап органын оозунуң шоонга көрүп каан.

— Ийи кончуг эр чыраалаткан-саяктаткан бисче углай кел чорлар, кадай — деп медээлей каапкаш, өгже углапкан.

Үр-даа болбаанда, мөге-шыырак ийи аныяк кижиге бо келген. Демги оолдар аъттарындан дүшкөш, тап-биле баглап кааш, ашак-кадайга магалыг бараалгап чолукшуп, амыр-мендизин солуккаш, ашак өгже кириңер деп имнээрге, олар кырганның удур чалапкан. Аал ээлери ийи аныяк кижиниң эвилең-ээлдээнге амырап, өгже кире бергеннер.

Ашак дөрже эртип чоруй, эглип келгөш:

— Кайыын, кайнаар бар чор силер, оолдар? — деп айтырган.

Мурнай кирип келгени Адар тургаш:

— Ырак эвесте Шемиден дүүн орайтады үнгөш, мыя бо хем кыдыында дыттар чанынга одагга хонуп алгаш, арт ажып, кожуун төвү чедер деп бар чор бис ийин, кырган-ачай — дээш, кырганның олуруп аарын манап алгаш, хая баарынга хонупкан хартыгалар ышкаш, чииги-биле чүэк баарынга олурупканнар.

— Оруунар ырак-даа бол, чоруунар чогуңур улус-тур силер, оолдар — дээш, аяктар ап, хөнекте шайын кудуп, тавакта далганын салып, демгилерин чемгерип, чалыы, чараш чаңныг оолдар боорга, иштинде чассыда каап, бодунуң ийи оглунга дөмейлеп, оларны чаптап, хүлүмзүрүп олурган ирей-дир эвеспе.

Оолдарны эргий көргөш:

— Чаа, мен-даа, даштын мал-маган орайтаар дей берди, оларны одардыва үндүрүптейин шайлаңар, оолдарым — дээш, үнүп чорупкан.

Ийи эжишки шай ижип, хаарган далганны амданнанып чип, тодуп алгаш, суугуда пашты дыңнаалаарга, оозу педиңейнип хайнып турган. Кайызы-даа амданныг эът, мүн ижиксээш, чараазын сыыргынып каап, манааш олурупканнар. Демги ашак үнгөн хевээр сураг барган, а шуваганчы саалдазын доозупса-даа, өгже далашпаан. Ирейниң хой, инек, мал-маганын кадаттыва үндүрүп турары, «Хаай-хаай! дээн үнү, сыгырганы дыңналган.

Адар биле Маңзыр карак басчып, бир-ле чүве сымыранчып, сүмележиپ, анаа-ла хөлүг-омак орган боттары хенертен алгыржып, бот-боттарын кам-хайыра чок одажып, ындыг-мындыг сен дижип эгелээни ашак-кадайның кулаанга чык кылдыр дыңналган. Анаа эвес алгыш-кырыш эгелээн деп ашак дүвүрөп келгеш, өгже сыр-кара маңы-биле, челер аът дег, чиик адак углапкан. Алгы-кышкы улам киткээн. Ирей эжик ажып, дүвү-далаш кирип ора, Адарның холунда бижек кылаш дээнин көрүп кааш, шурап бар чорда, оозу Маңзырдыва бижээн арнып, «Сөөлгү сөзүң чугаала, адаң бажы!» — дээш, бижектиг холун көдүрүп чорда, шурап келген ашак кончуг аваангыр ооң бижектиг холундан алгаш, долгай соккаш: «Аа богда, күжүр оглум, ындыг-ла багай чүве кылбайн көр!» — дээш, өгден үндүр чедип эгелээн, а кадай, «Ой-ой, халагым бажы!» — дээш, Адарның солагай холун Маңзырның мойнундан күш-биле адыра тыртып алгаш: «Өгже кирерде, магалыг каткы-иткилиг чүвелер чорду, кижиниң буянның өг-балгадын бужартадып, чокшуп, ок-бижек тудуп чүзүл, ой!» — деп кончуттунуп, Маңзырның бажын бичии чудуруу-биле чулгуй иткилээш: «Ядараан кулугур, бээр үн!» — дээш, ашактың соондан демгизин өгден үндүр чедерге, оозу: «Ана, хей чүве, даштын дедир карактыг чүве турда, өгден үнмес мен, кырган-авай» — дээш, олура дүжерге, кадай салыпкан. Кадай өгден үнө кылаштай бергеш көөрге, Адарны ирей тудуп алган хевээр, а оозу бижээн хынынче суп алган, өө-тынып, хөрээн көгдөңнедип, кылыы читпээн кижини өттүнүп, эжикче көрүп алгаш:

— Билинмес сен бе, кулугур, изиг сугга суккан адаң бажы — деп алгырган.

Маңзыр шүжүңейнип:

— Өгден үнеринден коргар мен, изиг-даа болза, маңаа олар мен, оожурга-оожурга, адаң бажы! — дээш, пашта хайнып турган эътче көргөш, илбек ап алгаш, эзеринге белеткени бергенде, өг ээзи кадай мал-маганын эргий көөрге, олар демнии-биле өдектен үнүп эгелей берген боорга, ашакка сен бо оолдарны оожуктур дээнзиг имнегилээш, чорупкан.

Ол өйде Адар тургаш, кадайның чоруй барганынга амыраан хевирлиг алгырган:

— Каткан-хуурааның бажы, кулугур, соок суг чок эвес, арны-бажың булгап ал! — деп алгырага, Маңзыр ооң чугаазының утказын биле тыртып кааш, хумуңда соок сугдува пашта эъттерни

суп-ла эгелээн. Эжикче көрө каап, былгырып, сиңмиртинип тургаш, эътти соок сугже төндүр эзип алгаш:

— Кижн коргудуп, хинчектеп алган, кулугур, кайнаар бажым сугар аайын тып чадап кагдым, адаң бажы — дээрге:

— Мугулайның мугулайы сени-даа, барба бажында бөргүң ышкаш хап чок эвес, ынаар суп ал, адаң бажы! — деп, оозу алгырарга, Маңзыр ыңай-бээр көрзүнгөш, ханада азып каан хапты көрүп кааш, шурай каап ала соп алгаш, хамык эьдин ынаар тырып ап тура, бир борбак эътти аксындыва киир каапкаш, амданнанып дайнап-дайнап, сыырыпкаш, кончуттунуп алгырган:

— Хары черге чоруп чорааш, безин караам ажыг суун төп көрбээн эр мен, ам кээп, сээң хайыңда, караам чажын амзаарымга, дузу чок чүве-дир, адаң бажы — дээрге, эжи сугга суп каапкан эъттиң дузу четпес дээрзин билгөш:

— Үр-ле меңээ чарбыттынып турбайн, үргүүлгеде хапта дустан караандыва уруп ал, адаң бажы! — деп мындыг болган.

Маңзыр дусту бир-ле пөс быжындызынга уруп, бооп алгаш:

— Адыгуузун ышкаш, дедир карактыг, дерзии чүведен канчап чооп адырлып дезер чүвел, кырган-ачай! — деп алгырган.

Ашак келдирлеп, чүве чугаалап чадап, Адарның бижек тудуп турган холундан так сирбектенип алган, дери шаалаан турда, Адар ашакче көргөш:

— Кайнаар-даа болза дөзе бер, када-берген, кайыын-даа болза сени тып алыр мен. Дүрген дескениң-не дээрө боор, адаң бажы! — деп алгырарга, Маңзыр эъттиг хавын хөрээнде бөле куспактап алган, арны-бажы кыза берген, карактары чидий берген, кортканындан балдырлар сирилээр чүве аьдынче сыр кара маң-биле чеде халый бергөш, эьдин карак чивеш аразында дергилей каапкаш, баглаашта дынын чеже соккаш, шуут-ла шурай аарак муна каапкаш, алгырган.

— Эки тудуңар, кырган-ачай, ажытталып, чаштына бээйн! Аза-бук дег кулугурну салбайн көр! Салгын-биле чаржыр кулун, шу-уу! — деп кыйгы салгаш, эртен-эрте аалдыва кире халдып келген оруу-биле аъттың сыр кара маңы-биле садырт дээн.

Адар биле Ирей ооң соондан көрүп турда, оол тургаш:

— А богда, куурумчуну, ам меңээ четтирбези ол-дур. Дөмей-ле, каяа-даа чорза, ону мен тыппаан шаамда, мээң сеткил-сагыжым амырап, оожургавас-даа, мени салыптыңар, кырган-ачай, хорадааным чиде хонду, ам-даа бичии оожургап алгаш,

соондан сүрер мен — деп, ыглаңзымаар үн-биле чугааланган.

— Салырын салып-даа болгай-ла, ынчалза-даа бижек тудуп, шош-содаа кылып, кырган улус дүүредип турган кижини анаа-ла салыптарга каяа болур чүвел. Тускай черлер көөр ыйнаан. Ам үр болбас, мээң оолдарым чедип кээр боор, улуу шагдаа кижичүве, сен кулугурну хүлээдип бээр чүве. Ээй, кадай, ээй, бээр кел, шымда, хүлүүр чептен эккел! — деп алгырарга, кадай демги тутчуп алган турган ийи кижиче шошкувуткан.

Адар чүвениң нарыыдап бар чыдарын билгеш: «Че-че, сээң-биле чеже-ле мынчап ылчыңайнып турар чүвел, мени сал! Бижээм безин холумда чок, көрбөс сен бе!» — дээрге, ашак ылаптап көргөш, холдарын суларадыптары билек, ол шеле соккаш, ашактың холдарындан адырлып ала сал-ла, каттыра каапкаш:

— Меңээ дегбе, кырган-ачай, мен чүгле демги ол эржигешти сүрүп эккэйн, езулуг хөлзедикчи ол деп бил! — дээш, аьдын баглааштан чешкеш, муна каапкаш, Маңзырның соондан караш дээн.

Ашак Адарның ыңай болган уундува өө тынып, хөрээ дөгдөңейнип көрүп тура, аъттың чараш маңын, эрес эрниң эптиг олудун көрүп, калчан бажын суйбап тургаш, өгже углай базыпкан. Адарны хүлүүр чеп аргамчы тудуп алган шуваганчы ирейге уткуштур өгдөн үнө халып келгеш, аңгадай берген.

— Баглаар-шарыыр дээниң оол кайыл, десе берди бе?

— Аа богда, харын-даа бо моовалар чоруй барды, ол кончуг мөге эрни тудар дээш, ийи холум ам-даа сириңейнип тур. Чоруй барды, кадай, демги десе берген чүвеге хорадаанындан мээң тудуп турганым оолчугаштың, ана, хөрээ дөгдөңнээр, чараазы чаштаар чүве-дир. Түвексингеш, ол чүвени салып чорудуптум, аштап-суксай-даа бердим. Шайлаалы че! — дээш, өгже кирген. Ашактың соондан кадай чиик-чычам кире бергеш, аскыштан илбек алгаш, деспизин алгаш көөрге, оозу чаа эскен эъттиң чылыг изиинден сооп четтикпээн боорга, ону-даа херекке албайн, илбээ-биле пажын былгаарга, үстүг мүннүң кырынга доораан эъттер салдай берген. Ону көргөн кадайның үнү кезек када чиде берген. Паштан карак салбаан ашак ам-на чүвениң ужурун билгеш:

— Пуу-хайт, бисти чаа-ла мегелээннер-дир, адаң бажы, адаң бажы, даадым! — дээш, таалайын таккыладып, карактарын хере көрүп алган, аксы ажыттына берген, кадайы-биле мыкыңайнып оруп-оруп, са-ла каттырышканнар.

Чамбал МОНГУШ

От

Чызырадыр чаштап кыпкан дыйттың оду
Чылыг, чырык чалбырааш бооп эстеп туру.
Тааланчыг оттуң чылыг куспаанда мен,
Даамчырап, чоруур хөөн чок орарым бо.

Ырак черде ажы-төлүм сагынгаштың,
Ынаар, отче, шайым үстүн чажып ор мен.
Оларга ам экини-ле күзеп каайн.
Оода шак бо даринамның дому четсин.

Эрткен-дүшкен чонум маңаа чедип келгеш,
Эки кыпкан одумга кээп чыннып алзын.
Ишти-хөңнүн секпередир чылыктырып,
Изиг шайдан таваар аартап ижип алзын.

Ойнап берейн

Ундараңгай сеткил-хөөнүң аяссын дээш,
Уруг сеңээ лимбиге ойнап берейн.
Чараш арыг аялгалар ужуп үнгеш,
Чаактарыңда чаштарны-даа кургадыпсын.

Хөөлбекче октаан даштың бырлаңы дег,
Хөрек-чүрээң кударалы тайлы берзин.
Ундараңгай сеткил-хөөнүң аяссын дээш,
Уруг сеңээ лимбиге ойнап берейн.

Херээженге

Кээргенчиг салымымның онза чазын
Херээжен сээң ынакшылың эккеп берген.
Онуп калган шаарарган будуктардан
Ногаан бүрү саглаңадыр үнүп келген.

Чалыы ногаан чөкпүр терээм девээзинде
Чаңгыс чүгле сени бодап манап ор мен.
Чүрээм күжүр согуушкуну тургужеге
Чүгле сен мээң чаглаам боор сен.

Кышкы арга

Шаары дээрден саарлып баткан айның чырыы
Улуг-Хемниң туманынга ушкажыпкан.
Узун баткан шынаа, шөлдер дөгерези,
Чалыы кыс дег мөңгүннелдир шүмненипкен.

Хөртүктелдир харны үрген сыйбың салгын
Ожук-бөрттү төгериктей суйбап туру.
Хөөнзүргей чаржып баткан доштуг чеңнер
Ондап-остап, шыылады ыглажы-дыр.

Амыдырал чылыг бузун ие черим
Ам бо ажыг соокта безин тынып чыдыр.
Ожук харга шиметтирген кышкы арга
Онза чараш тоолда дег, кайгамчык-тыр.

Судурумну

Салым-чолум номнап-ла каан
Сарыг кылын судурумну.
Хүннүг черге мени чаяан
Күчү-күштүг бурганымны.

Чуртталгамны номнап-ла каан
Чуга сарыг судурумну.
Чууктап орда, буян өргүүр
Суг-ла чинчи эрегемни.

Өргүмчүзүн кайыын дилээн...

Төрүттүнген уязынга эргеленмээн
Төлдер черле кайда-даа чок, эргим черим.
Мээң чүрээм чылыткызы уямга мен
Белээм кылдыр чүнү өргүүн, бурганнарым?

Авайымның чүстүг сөөгү адырылгаш,
Аарып, курлуп, алгы-човуур, ыызы үнген,
Шарам чыды сиңе берген уямга мен
Чажыым кылдыр чүнү сөңнээн, бурганнарым?

Ааткыыштың чайгаашкыны тааладып,
Азарганчыг чашты мени шыдал киирген,
Өл чаш төлдер чалгынналган уявыстың
Өргүмчүзүн кайыын дилээн, бурганнарым?

Чаяаттың салым-хуулуг...

Делегейде черниц кыры дески эвес,
Төрүттүнген чаштар база янзы-бүрү.
Арыг шынчы ынакшылдан каттышкан хем
Хайыразы чогуваанда, бүтүм ыйнаан...

...Авам аазын амданнып эмгенимде,
авамайлап алгырганым өгге сыңмас.
Эриннерим хевири чок болганымдан
Эпчок эмгеш, ыым үнүп турду ыйнаан.

Канчаарга-даа хөөкүй авам төлү дээштиң
Кандыг эрээ ботка онаап, хилежи ийик.
Чаяаттың салым-хуулуг уруу мени
Чаптап оргаш, эргеледип өстүрүп каан.

Эртем-биле чепсегленген эмчилерим
Эриннерим хевир киирип, чараштап каан.
Өске кижээ, өөрүмге эскертинмес
Өнер чонум аразында чурттап чор мен.

Аас-кежик хөөгүй мени оюп эртпээн.
Аал-оран, ажы-төлүм дөрүм сыңмас.
Артык-дудуу төрүттүнгөн үүлемни
Ам бо хүн каргавас мен, Авай, Ачай!

Черлер чок-тур

Каш янзы чоннар чурттаан черлер көвей.
Кандыызын-даа эргип көргөш, бүзүредим.
Хайыралыг чуртум ышкаш, ындыг эргим
Ханым чылдыр доврактыг черлер чок-тур.

Үнүп, киржип эдержи бээр чонум эргип,
Үр-даа болбайн, болганчок-ла чеде бээр мен.
Төрээн черим төрөл салгап чурттаан чону
Дөгерези мени уткуп, дөрже чалаар.

Сагынышкан чүректерден чалбыыш оттар
Сагыш хандыр мага-ботту чылыы-биле,
Часкы хүннүң шонуу ышкаш, чоорту чиңнеп,
Чанар өйүм четкижеге уламчылаар.

Хинин хөмгөн чери ышкаш, өдээ ышкаш,
Кижилерге ындыг эргим черлер чок-тур.
Хилей бээрге, өрү тыртар төрөл чон дег,
Кирип келгөш, дузалаптар чоннар чок-тур.

Тоявас мен

Меңгүн баштыг тайгаларга серииттенип,
Меңгилерден эрип баткан судактарга
Чалгыннарын херип-чайып, куспакташкан,
Чаржып ойнаан куулар дег чедип көрзе.

Чараш кыстар чүрээм тудуп, салбайн барза,
Бичии-даа бол, дуза кадар күдээ болуп,
Бизеңнерлиг кадырларга сарлык дозуп,
Чалгыннарым хыралгыже эргээй-даа мен.

Эрип баткан меңги суундан дазылданган
Меңги чечээн боондактааш, сунупканым
Меңээ шынчы ынакшылын берген кысты
Эргеледип, куу куш бооп ойнаай-даа мен.

Сактып чораан күзелдерим бүдө берзе,
Чаңын билбес чурттаан чонум өскелевейн,
Чартыым болган, чүрээм берген сени каапкаш,
Чанган куш дег, чурттар кезип, тоявас мен.

Роман ДОНГАК

* * *

Дүвүрелиң хөлзээзинге
Дүвүледип кирип келийн.
Карак чивеш көрүштериң
Камныг адыын дозуп алайын.

Ыятканың ыржымынга
Ылым-чылым таалап орайн.
Ырак-чоокта чүлдү-чүрээң
Ыдыын топтап дыңнап көрейн.

Эгенгениң чаражынга
Эргеленип, чассып алайын.
Каастанган сыртылаажың
Кажар оюнун даап бодаайн.

* * *

Хуулгаазын дүне лаа төнгелек,
Хуваанакка элдепсинмейн көр.
Хөңнүм сеңээ ындыг эргелиин
Хөрлээледип үнөр күштер көвей-дир.

Чаржап түлээн арттар ажылдыр
Чарлып чоруткан орук узалыр.
Казыргылар бөөлдөнип кээп,
Каарганнар ужуп эрткилээр.

Казанаавыс эжиин каккылап,
Каржы хады сайын чашкылаан.
Хуулгаазын дүне лаа төнгелек,
Хуваанакка бүзүревейн көр.

* * *

Союп келген Чылан чыл
Соок частан дидиреди.
Караам үстү тырта берди,
Карам сактып келир дээн боор.

Оран-таңды дагаан бо хүн
Отка чыннып тейлеп ордум.
Ээремчигим дүжүп келди,
Эжим чоктап келир дээн боор.

Аржаана ТЮЛЮШ

Сылдыс кыпкан дээрже...

Орай кежээ сылдыс кыпкан дээрже көргөш,
Оранымның каас-шиниин магададым.
Дем чаа-ла кударалга алысканым,
Дендии багай сактыышкыным чиде дүштү.

Кайыын-на ийик кара булут хенертен кээп,
Сылдыс караан көжегелей хонуп алды.
Караңгы тамы база катап мээң мурнумга
Шыгырт долдур тура дүшкен ышкаш болду.

Кажан кезээ чүктеп чораан аар чүьгүмнү
Дем чаа-ла октаан ышкаш болзумза чок,
База катап эктимде чүү човулаң
Дедир меңээ моондак болуп эглип келди.

Орай кежээ меңээ чивецнээн дээрде сылдыс,
Чүге дораан булуттарже чашты бердиң?
Оода чадаар сеткилимни оожуктур
Сүзүүм актап, дагын катап көзүлөм, че.

Кырыырым чок

Чылдың дөрт эргилдези меңээ эргим,
Чылыы-даа бар, соогу-даа бар, изии-даа бар,
Чылыынга-даа, соогунга-даа, изиинге-даа
Шыдажып-ла, чаңчыгып-ла калган мен ийин.

Чылдың дөрт эргилдезин чурттап эрткеш,
Шыдал-күжүм немежип кээр — соруум кирер,
Чывар-хаттыг часкы хунге кактырбаанда,
Шырай-арным додукканы онза-ла боор.

Чаглак кетпес чаактарым, кызыл арным,
Шыңганнарлыг холдарым-даа, буттарым-даа,
Чайгы хуннүң изиин орта дадыкпазы
Шыдал кирип, эрес-омаам кыптыкпайн баар.

Алдын күс-даа эргип келир, магалыг-ла,
Аңнаар, диинчээр үелерим келгени ол,
Арга-эзим кезип чорааш, келиримге,
Ала-чайгаар дыжым ханар, сергээм дендээр.

Чылдың дөрт эргилдезин шыдап эрткеш,
Чылым немеп, чежемейниң кырыза-даа,
Ам-даа бир чай, ам-даа бир час, ам-даа бир кыш,
Алдын күс-ле эргип келзе, амыраар мен.

Бойдус-биле хиним тудуш амытан мен,
Бойдус мени төлү кылдыр чаяп кагган,
Ынчангаштың бойдузумга өпейледип,
Ырлап чоруур, кырыырым чок амытан мен.

Вадим ЧЫКАЙ

Тере-Хөлдүң чаяалгазы

Аңгырактар шуужуп алган чайгы көк дээр
Арыг хөлдүң көрүжүңгө көстүп чытты.

Аныяктар болчаг кылгаш, Тере-Хөлдээр —
Амыдырал хөглелиниң чырыы кыпты.

Эштип-хөглээн, сорулдаалыг чалыыларны
Ыдык хөлүм балыкчызы чаптап орду.
Эрес көргөн сорунзалыг карактарны
Ынакшылдың шапкынчызы күткүп турду.

Чиңге-Сукпак талазындан салгынчыгаш,
Өөрүн тыпкан кулунчак дег, эстеп четти.
Чиңгирлигже чедип чадаан чалгыгжыгаш
Өөрү-биле чарышпышаан чергелешти.

Одагжыгаш ышталырга, халаазырааш,
Шартылаалар, ымыраалар ойлап дести.
Оран ээзин хүндүлээрге, хайыралдааш,
Шайның үстүн амданнанып амзап ишти.

Алды хылдыг гитараның аялгазы
Диттип чадаан чүректерни чүглендирди.
Ава хөлдүң ырлаксанчыг чаяалгазы
Билчи берген күзелдерни күштелдирди.

Надежда КУУЛАР

Төрээн хемим

Талыгырдан эзир куш дег,
Төрээн хемим эргип келдим.
Шапкын чалгыы хээленип,
Шулурааштың даажы уткаан.

Селбер дыттың дөзүн орта
Сеткил-хөрээм сеңээ сөңнөп,
Кенен шаамның сактыышкынын
Сеңээ төөгүп канчаарым ол?

Эргим хемим унун дургаар
Эткен хектиң үнү долуп,

Менден чарлып, үдеп ырлап,
Келир үем санап артты.

* * *

Хайыралдыг арыг алдын назынымда
Хайга кирип, буруу чокка нүгүлдедип,
Бачыт чүктээн арагачы маңгыстарга
Базындырып чораанымның хомуданчыын.

Бууккан сеткилим дилээ мындыг:
«Бурган башкым, кайда силер, мени дыңна.
Буян-кежиим, ажы-төлүм камгалап көр,
Буруулугну менден ырат, өршээ» — дээр мен.

Ынчалза-даа кым-даа меңээ дузалаваан.
Сеткил-хөңнүм аарып, саргып ыстаза-даа,
Чүрээмнің ол ханызында бичии дамыр
Үстү бербейн, караам чажын төгүлдүрбээн.

Виктор ДАНДАР

Анай биле Бөрү (басня)

Аштаан Бөрү чорук чорааш,
Анайга кээп дужуп кээп-тир:
«Аваң кайыл? Өшкү оглу,
Ам-на сени чиир мен!» — дээн.
Чаш анай серте-даа чок
Чанынга кээп, мынча деп-тир:
«Арган, чөлдүр мени чигеш,
Аштааныңар кайын чидер,
Тулган семис аныяк мал
Тулаа черде дүшкен чыдыр,
Каарган, кускун чыглы берген,
Караан соктап чиген турлар,
Чаглыг эьдин бузуп чигеш,
Чаңгыс хүн-даа төтпес боор сен».

Анайжыкка бүзүрепкеш,
Аш Бөрү ыңай болган.

* * *

Анай ышкаш угаангырлар
Ажы-төлде чок деп болбас.

Ийи эзир

Чарлык бижиир, айтыр, дужаар, хөлчок шыңгыы
Чагырыкчы төрөл уктуг ийи эзир
Эрге-дужаал чуур бис дижип дугурушкаш,
Эжин-өөрүн эки хүнде чыгган дижир.

Чалаттырып чедип келген аалчыларга
Чаглыг эъттер, ужа-төштер, манчы-хуужуур,
Алдын баштыг шампан биле коньяк баштаан
Араганың кадыг, чымчаан холуй салган.

Даргаларның эки депшип удуртурун
Даайлары Адыг, Хаван, Бөрү, Морзук
Удур куштар улуг моондак болбазын дээш,
Удаа-дараа дашкаларны көдүргеннер.

Хоорай черниң чагырыкчы даргазы боор
Кончуг тырың мага-боттуг улуг Эзир
Чедип келген эжин-өөрүн чула мактап,
Четтиргенин илереткеш, мынча диген:

«Соңгулдага тиилеп үнген акыңарны
Солуп шыдаар ындыг күштер кымда-даа чок,
Чазак туржук, Президент дээрги безин
Чалгыны чок куш дег болгай, билир силер.

Мени деткип, уйгу-дыш чок туржуп келген
Беш муң ажыг эжим-өөрүм дөгерезин
Акша-шалың төлевири кончуг улуг
Ажылдарга доп-дораан хүлээп аар мен.

Шагдааларның даргазынга чаңгысклассчым
Чаан ышкаш улуг шыырак Арзылаңны,
Шиидер, хоруур судьямга кадайымны,
Шивишкинге кызыл Дилгим томуйлаар мен.

Үндүрүг чыыр эргелелди удуртурун
Үш харлыг Хрюшамга дагзып каар мен.
Саң-хөөнү башкаарын тергиин билир
Саарлыкчы кырган Бөрээ бүзүрээр мен».

Коргар-сестир чүвем чок деп хөрээн чайган,
Кожазы бир суурдан келген хензиг Эзир
Дыйылааш чиңге үнү-биле чадай-чадай,
Дыңнап орган хамык чонга мынча диген.

«Соңгулдага аштырыпкан хөкпештерни
Соң даарта ажылындан ширбиптер мен,
Аштакчымга, таңныылымга, чолаачымга
Ажы-төлүм, өңнүк-талам хүлээп аар мен».

Чараш эвес чүүлдер кылып, чаңнап тургаш,
Чагырыкчы эрге-дужаал холга апкан,
Аксы-биле ажыл кылыр «эзирлерни»
Аравыста, хоорай, суурда чок деп болбас.

Куулар Черлиг-оол

**Багай кеттинеринден ыядыр,
багай тывалаарындан ыятпас...**

Төрээн дылын билбезинден азы багай билиринден ыятпас чорук — нацияның буурап сандараарының бир көскү демдээ болур. Бис бөгүн ындыг байдалда келген-дир бис. Амгы аныяктар кижиге херек бүгү-ле чүүлдү, дылын безин компьютерден ушта соп алыр белең чүве кылдыр бодаар. Шын бижип, төрээн дылынга арыг чугаалаар кижилер чыл келген тудум дыка эвээжеп турары хомуданчыг. Бо дээрге тыва чоннуң бурунгаар өзүп сайзыраарынга улуг моондак болду.

Россияның баштыңчызы В.В. Путин 2007 чылды чүге орус дылдың чылы деп чарлааныл? Эртемденнерниң дүвүрөп турары-биле алырга, глобализацияның багай салдары-биле орус дыл база-ла, төрээн тыва дылывыстың когарап турары дег, бирээде, рынок харылзааларының бачым салдары-биле, ийиде, англи дылдың ала-чаягаар холгаарлап турары-биле ниити ядараашкыңга таваржып турар.

2007 чылдың август 18-те «Шын» солунга үнген Надежда Очурнуң «Национал чоргааралывыс кайыл?» деп чидиг чүүлүн дыка чөпсүнүп номчудум. «Тыва дыл эртеминге, тыва чогаалга, культурага дорт хамаарылгалыг хөйге билдингир кижилерниң безин ажы-төлү тывалап билбес болгулаар» деп, ол бистерни чемелзээн-дир. Ол чөп. Төрээн чонувустуң төөгү салгаан чараш чаагай чаңчылдары дээш, бо автор сагыш чогаан өске-даа чүүлдерни бижип тур.

Экономиктиг буураашкын-биле кады сагыш-сеткил, мөзү-бүдүш байлааның буурап турарын айытпышаан, бо автор, ылаңгыя,

дыл айтырыын Чазак, Парламент деңнелинге чедир көдүрерин саналдаанын хөй-ниити деткиир боор деп идегеп ор мен.

Орус дылдың эстетиктиг арыг байлаа-биле чергелештир төрээн дылывыстың хөй-ниити бедик культуразын чедип алыры дээрге, бир дугаарында, аныяктар кижизидилгезинге эң чугула айтырыг болур. Телевизорга азы радиого, хөй-ниити мурнунга хурал-суглаага орус сөстөр-биле холуп-бүлүп мулдурлаары, кижжи караанга көзүлдүр чиг эът чип орган дег, сагышка анчыг, чараш эвес болур чорду. Багай кеттинеринден ыядыр, багай чугаалаарындан ыятпас чорук тыва кижжи мен деп чүвени утканы-биле дөмей-дир.

Америкадан келген оол Шон бодунуң дылын уткан азы багай билир чамдык тыва кижжилерден дээрэ тывалаар апарды. Ону канчап магадавас бис. Ол болза хөөмейни тывалап билбес кижжи, тодаргайлаарга, думчук-биле адаар Н, М деп ажык эвес болгаш Ө, Ү деп ажык үннерниң аас иштинге, өкке, боостаага аяннажылгазының чаңгызындан дакпыр, чергелешкек үннерни адап үндүреринге үн гармониязы-биле холбашкан деп чүвени кымдан артык билири-биле ыңдыг кызымак тыва дылга сундулуг өөреникчи болган.

Хөгжүм азы эмчи эртеминиң тускай сөстөрүн күзээр болза, хөй кезиин черле тыважыдып ап болур. А күзеп турар кижжилер дыка эвээш. Чижээ, нерви эмчизи азы психиатр, психолог тускай эртемниг кижжи бөдүүн малчын кижжиниң сеткил-сагыжынга чедип турар сөс курлавыры чокка ону хандыр эмнээр талазы-биле чүнүң-биле дузалаар деп? Космонавт эвес кижжи космос кораблин башкарар мен деп канчап семээр. Кижжи бүрүзү тускай октаргай дег, ол хире нарын болгай. Ынчангаш төрээн дылывыстың арыг-чаагай чоруу дээш сагыш-човаашкын, кижжи бүрүзүнүң ишти-хыры дег, эң чугула хамааты хүлээлгевис болур ужурлуг.

Бурунгу гректер дайын шөлүнгө өткүт үннүг, уран чаяанныг шүлүкчүнү барабанчының чанынга тугу-биле деңге бүгү шеригниң хей-аъдын көдүрер эң улуг сүлдө күжү деп хүндүлөп чорааннар. Ада-чурт дайынының эң дошкун хүннеринде Гитлер дайынчы журналистерниң гонорарын өстүрүпкен деп дыңнааш, Сталин бистиң эштеривиске гонорар төлевирин оон-даа хөй, 2 катап улгаттыра каапкан деп «Сөстүң күжү снарядтан аар» деп чүүлүмгө бижээн мен. *(Улуг-Хем № 2, 2005. арын 3-6).*

Уран чогаал хөгжүлдезинге «Улуг-Хем» сеткүүлү шагдан бээр улуг салдарлыг, ажыктыг турган. Сөөлгү 2-3 чылдарда күрүнөдөн саң-хөө деткимчениң 2-3 катап кудулаанындан ам бергедеп келдивис.

Бюджет баксыраан хараазы боор, ооң кырынга үндүрүп алган ном, сеткүүлүвүстү 2 чыл хире культура, өөредилге яамылары библиотекаларга садып албастай берди. Чогаал амыдыралы чаа үндүрүлгө чокка шуут соксай берип болур национал культураның эң чугула дириг дамыры ышкакжыл. Бүгү аргаларны четче билип, көрбейн турарындан «чок» деп сөс ол сайыттарның аксында баглаттына берди ышкаш. Бир чылда оода 40-50 муңга ап, көдээ библиотекаларже тарадып көрүңер деп чадажып тур мен. Петр Морозовтуң ат салып каан саазыны 2-3 ай саадай берди.

Өөредилге дээш төлевилел боттандырып тур бис дээр. А номнар үндүрүлгезинге хөрөңги көрдүнмээни ол бе?! Бөдүүн кижилер соңгулда азы наадымче чамдык түңнөр кестинип тур боор деп каазыыр бис. Ында база чедир көрбейн турар чарыгдалдар дыка хөй. Бир чижээ, дуу-ла ырак Тожудан хөөкүй ивилерни хилинчектеп, чүгө-ле ымыраалыг, изиг ховууже эккел чыдарыл! Сериин, бедик, чүглө өвзэнчи, чаат чиир аңны чылдыңна бээр сөөртүп... Ивиниң баш саны төнөр чыгаан. Ону өстүреринге бо чадыр чанында өө тынып, хилинчек көргөн амытан дээш, наадымга келген кижиге бүрүзү 100 рубльден салып көрүңер деп акция кылган болзувусса, өске херек.

Бистер аңаа ном садып тургаш, шенеп, чамдык кижилерден дилегни кылдывыс. Чок, өскээр көрнү бээр. Азы 50 рубль болза, номуң ап алың, ивини карманнап алыр эвес мен деп кыжырыыр боор чорду.

Бурунгу өгбелеривистиң чараш аң-малы төнмезин дээш, муң рубль салыптар кижиге тыптыр бе? Ол база-ла тыва ыры, чогаал дээш, сагыш-сеткил байлааның бир кезээ-дир.

— Канчап чогаалчы болу берген силер? — деп, ужуражылга үезинде өөреникчилер менден айтырар.

— Кээргээчел, чарашсынар, магадаар сеткилим-биле ынаар чая берген мен — деп харыылаар мен.

Ток-ток дээрге,
толагайым аарыыр.

Доң куруг чоруур дээрге,
доңга бажым аарыыр.

... Ол кыжын хөртүкке дүжүп чорааш, 6 харлыг турган боор мен, ыяш чүктеп эккелгеним кежээ, аьш-чем ижип алгаш, тоолдап, тывызыктажып олурувуста, авам ындыг тывызык салган.

Дем чаа хүндүс аьрга иштинге «пулеметтап» турган кызыл богаалыг, кара-шокар торганы сактып келген мен.

— Торга-ла-дыр, авай!

Толагай дээрге баш сөөгү-дүр. Доң дытты бир минут иштинде чүс катап дыка дүрген соктагылай кааптар. Оон арга-эзим хөгжүм-биле дола бээр. Кандыг кончуг мөге моюннуг, чидиг хаайлыг, чараш, силиг куш боор! Гениалдыг шүлүкчү бо 4 одуругну чогаадып каан!

Төрээн бойдузуң магадап чор! Өскүс мен деп муңгарап болбас. Күш-ажыл — чаш-даа кижиниң ат-алдарын көдүрер. Кижиниң угаан сайзыралы база оон хамааржыр — бир дугаар бодумга ажыткан өөрүшкүм түңнели бо-дур, уруглар. Ынчангаш силер төрээн дылывысты аваңарның аа-сүдү-биле деңге хүндүлөп, аңаа ынакшып чоруңар. Төрээн дылывыс чокта, төөгү байлаавыс чидер.

Үнү чок хаяларда түрк бижикиер чүс-чүс чылдарның чаңгызы болуп, бистерге ону сагындырып тур.

Мышкыр-оол МОНГУШ

КЫРГАН-АЧАМ САДЫАЖЫК

(Алдан-маадырларның 125 чыл оюнга)

Эгези «Улуг-Хем» сеткуулу, № 3-4 2007 ч., ноябрь-декабрь.

Мээң ачам Чолдак-Ашактың ачазы Садыаажык-Сарыылдыг дугайында чугааның уланчызы. Бир-ле хүн мени саактан адыргаш, бажын алыр деп шииттирген кижилерниң чемин дажыгладып, оларның кинчилиг холдарынга аяк аппарып бээр кылдыр дааскан. Аг-шеригни чыскаап, шаажыладыр кижилерни долгандыр тургузуп алгаш, кинчиден оларның холдарын адырып, албаннадыр боор чораан. Ол ажылды кылып тура, көөрүмге, көңгүс бедик херим доразында хөй-ле тевелер комнары* чыдар болган.

Бир-ле хүн дезипкеш, комнар адаанче сыңнып кирдим, дораан-на дүвүрээзин үндү. Орта бир хондум, хүнзедим. Ийи дугаар хонуунда ол комнарны кыр-кырынга салгаш, херимни ажа халый берген мен. Шимээн чок, дуюкаалап чоруптум. Дыка улуг теректер үнген хем унунга келдим. Ооң кыдыы-биле бадып ор мен. Даң адып кел чорда көөрүмге, хемниң кайы-даа талазы ховулар, а дагларның ырак деп чүвези карак четпес. Ийи хире хонук чорааш, баксырап бар чыдар мен. Эртен чоруп олуарымга, хойлар оъттап чоруур, чоокшулап кээримге, хараган кырында тон кургадыр чадып каан болду. Суглуг буга уну чер болган. Тонну ап чыдырымда, буга суундан кыс уруг үнүп ор. Чашты хона бердим. Шыва тон болган, меңгүн өөктерин сө тыртып каапкаш, кедип алган мен. Чүгле хөйлеңниг чүвүрлүг дургун кижии меңээ ол дыка херек. Караңгылап кээрге, чыдып аар мен, чер агарып орда-ла чоруптар мен. Аштаанымдан дыка баксырап чордум. Хүндүс уйгум-даа кээр апарган. Бир хүн чоруп орумда, буга суунуң кыдыында өглер турар. Кыдыында өгге кире бээримге,

«Алдан-дургуннарның» арткан салгакчызы Мышкыр-оол Монгуш
егерь эжинің одаанда.

*Ком — тевениң ыңгыржак, чонаа

кырган ирей-кадай олурлар. Оңгайып калган караамны көргөш, хөөкүйлөр чемгерип каан. Ашак орун адаандан борбак шил ап алгаш, солагай холунуң улуг эргээнге шаккылаткаш, думчуунче тынып оорар болган. Кырганнар менче көргөш, чугаалажып-ла оорарлар. Дыл билбес боорга, мугулай-ла чүве. Моол ашак менче көр-гөш, чугааланып, бажын чайгаар. Үнү чок, сээдең деп-ле билген боор. Өгдөн үнеримге, ашак соомдан үнүп келген, ынчап турда, кадай база үнүп келди. Эргин кырында куруттарже имнедим, ап болур бе деп. Бердилер. Шыва тонум эдээн дозуп бергөш, сөгүрүп каан мен. Кончуг-даа изиг хүн. Өске өглерден көстүр кижиде даа чок. Оон чоруткаш, караам чырып, оожургап, төрөөн чуртумга барып, эш-өөрүмнүң чагыын дамчыдар аргалыг кижиде эвес мен бе деп бодап чордум.

Ол хүн хараганнар аразынче киргөш, эрте-ле удуп чыдып алдым. Чыдарымга, сагыш-сеткил муңгарап кээр, уйгу келбес чүве болган. Каракка эштеримниң кегегелеринден илбектээш, бажын бурунгаар тыртарга, ооң моюннары узап кээр. Селеме туткан өлүрүкчү оозун идиинге шалып чоруй, девип кээр. Оон узап келген моюнну үзе шааптарга, дискөк кырынга орган хирезинде ушпас, ханы өрү адып турары каракка көстүр коргунчуг чииртим...

Ында кызыл тук азып каан, аңаа селемезин чодуп турар болган. Арта-ла бисти тудуп турган өглерниң эжиктерин ол чагыларже углай тургускулаан. Ону көргөн кижиниң тыныжы кыскалап, кускузу келир...

Тос харга чедир ачам мени школа баргыспаан, хоржок, чаш-тыр сен дээр-ле болгай. Амгы Алдан-Маадыр сурунун турар черин Көк-Терек булуңу дээр чүве. Чүү-даа чок, кара хараганнар шыва алган чер чүве. Ол хирезинде хавак кырынга школа, интернат, ийи чуртталга бажыңнары, аш-чем шыгжаар склад турган. Бир дугаар бажыңны мээң улуг угбам Хоо-Тарааның ашаа Монгуш Куулар-оол аңаа туткан. Ачам күдээзин дыка мактаар чүве, алдын уургайынга ажылдап чораан болгаш, чүнү-даа кылып билир кижиде дээр. Күзүн Көк-Терек булуңунга өглерниң, оларның мал-маганының хөйүн кижиде кайгаар. Чон дээрге алгы-көш эттээн, идик-хеп даараан, тараа соктаан, ажыл дээрге хайнып турар. Аалдарның бүгү малын ховуже, Көк-Кожагарже сүрүптер. Бис, оолдар, хүнзедир ында бис. Мал-маган суг ижип, хем безин кирбес, Алаш бугазының суундан ижер. Ам-даа магадап чоруур мен, Алаш бугазын ынчан-на казып, бадырган турган. Бодап көрүңер даан, чонум, Алаш суг

бугазының дөзүн ол хемниц ховуже кирер кызаазындан үндүрген-не болгай. Алдан-Маадыр суурнуң арты-биле бадыргаш, Ак-Даш суурга чедирген. Кайы хире узун-дур. Ол үеде машина-техника бар эвес, чүгле кара күш, хол хүүрээ-биле кылганнар. Ада-өгбелерге чоргаарланмас аргажок, амгы үеге чедир, оларның ачы-дузазы-биле амыдырап, чурттаарынга эки байдалды ынчан-на кылып каан.

Бир күзүн хар чаары орайтаан, ашактарның чугаалажыр-ла чүвези ол апарган, а мен дээрге кажан көжер ирги деп, манааш, уйгу безин удувас турдум. Хар кежээ чаап эгелээн, ол-ла дүне ачамның дуңмазы Маңнай-оол Барыын-Хемчик кожууннуң Ак сумузундан Баян-Колда чурттап чоруур акыларым Машкийим, Назын-оол олар келген болган. Көжерде дем херек болганы ол ыйнаан, Биче-Бопуктуг деп кыштаавыска көжүрүп кааннар. Ол дээрге Оргу-Шөлден ырак эвес, кожаларывыс ачамның улуг акызы Кижээ (шолазы Дадайым) Улуг-Бопуктуг өдекке турган. Кырган-ачам Садыяажык-Сарыылдыгның кыштап чораан черлери ол болур, ам ында оолдары ээлеп арткан. Кырган-ачам Кижээ (Дадайым) кыштаанга үргүлчү баар мен. Ол үеде аалга оолдары Бавуу, Шожун, Серен-Доржу бар чүве. Бавуу ынчан-на кылбас чүвези чок, дарганнаар кижжи чораан. Чүген, чулар каастаар херекселдер кылыр, хола көпеектерни хепке соктап тургаш, өөктер кылыр. Бир-ле чеде бээримге, эрги, амгы бо үениң унты идиктерин сөккен олур, көрүп аар, канчаар кылып каан боор чүвөл деп. Ооң соонда оолдар ындыг идиктерге чединген бис. Алдан-Маадыр суурунга колхоз тургустунган, адын Калинин деп адаан. Колхозтуң чылгы малдарының демдээ «МИК» апарган турду. Михаил Иванович Калинин дээни ол. Колхозтуң инженери Бавуу (дарган) турду. Черле адазын оолдары дөзээр боор чүве бо. Бавуунуң оглу Монгуш Деспи Алдан-Маадыр совхозтуң тускай эртемниг инженери бооп ажылдап чорду. Кижээ ашактың уруглары хөй улус болган: Дажы-Доржу, Шогбан, Бавуу, Шожун Бадаң, Серен-Доржу.

Оргу-Шөлдүң мырыңай мурнуу чүк талазынга Чаңгыс-Дыт кыштаанга Монгуш Кенден-Сүрүңнүң аалы турган. Бистиң кожагар кырынга үнүп кээрге, ол аал көстүп турар чүве. Кенден-Сүрүң кырган ачам Садыяажыктың улуг акызы Самбажыктың салгалы болур кижжи-дир. Хүндүлүг номчукчу, мен борта элээн доктаап көрейн. Чүгө дээрге, чамдык кижилер, кажан алдан-дургуннарның, бистиң ада-өгбелеривистиң төөгүзүн сактып келгенде, Самбажык,

Садыяжык кады төрөөн алышкылар эвес дээр хөөннер ам-даа бар. Ындыг эштер-биле чугаалажып-даа чордум, а оларның аттарын, бо хүнде адавас деп бодай-дыр мен. Бо бүгүнү сактып бижиирде, төрөөн черим Дөң-Терекче чоокшулаар бодай бердим.

Көшкүн тыва улустуң амыдыралы агаар-бойдуштуң чылда эргилдези-биле дорт хамаарылгалыг. Бүдүн чылдың иштинде 3-4 катап көжер. Бис кыштаавыстан көшкеш, Көк-Кожагар баарынга кээп хонар турдувус. Ол дээрге Алдан-Маадыр суурундан көстүп турар, кончуг улуг даг ол. Ол көшкеш, катап Дөң-Терек булуңунга кээр. Ам Хемчик хемниң суунче чоокшулаары ол. Хемчиктиң дожу дүшпээнде, Дөң-Терекче кежип каар. Аңаа чер суггарар, тараа тарыыры ол. Хемчик уну, теректерлиг, талдарлыг, часкы үеде көк сиген үнмээн турда, мал ыяштарның дүшкен бүрүлерин чигеш, баксыравас чүве.

Чазын улуг улус шуут чай чок, чер ажылы кылыр. Менден улуг угбам Дыдай-биле бүгү малды чүзүн аайы-биле кадып алгаш кадарар бис. Кадарар деп чүм боорул аан. Ховуже үндүр чалаптар, а олар боттары-ла Чинге-Ооргаже үне бээр, ол дээрге Хорум-Дагдан бады келген бут-тур ийин. Ол дагдан хову көстүп чыдар, ону Маанайлыг-Хову дээр. Ында хөй-ле эрги хөөрлер бар. Ол Чинге-Ооргада ак довурак бар, хөрзүннү казыптарга, көстүп кээр. Ол довуракты алгы-кеш чаап аштаарынга, кажан эттеп алганда, оларны өңнээринге ажыглаар чүве болган. Хорум-Дагның бажы ийи адыр болдур ийин, оларның кызаазын «Тар-Үзүк» дээр. Ол үзүктеп ажарга-ла, карак четпес делгем шык көстүп чыдар. Амгы үеде ол шыктың мурнуу талазы-биле Барыын-Хемчик кожууну баар улуг трасса шөйлүп чоктаан. Ол Бай-Тайга кожууну чедер. Улуг-Шыкка Кенден-Сүрүннүң чайлаа турган.

Хорум-Дагның чөөн талакы баарынга ачамның хеймер дуңмазы Долчукпаа, ашаа Соора-Салдыг олар чурттап чордулар. Олар ажы төл-чок болгаш мээң акым Назын-оолду азырап алганнар. Ол аалдан улуг шык баарда, дагның баары-биле эртер, өске орук чок. Олап аргыжары дыка берге, кыйыг суглуг, муңгаранчыг улуг даштарлыг чер. Бир чайын ол аалга турган мен.

Бистиң өгбевис, кырган-ачам Садыяжыктың адазы Монгуш Чээн-оол база бо черлерге чурттап чораан дээр чораан. Ол чеди оолдарлыг кижидир. Самбажык — улуг оглу, а Садыяжык — хеймери. Оларның алдызы алдан-маадырларның тура халыышкынынга киришкен. Чүгле Сал деп оглу киришпээн, арбан даргазы чораан кижидир.

Бо хүннерде Кенден-Сүрүннүң дуңмазы Монгуш Бопуулай Хорум-Дагда чурттап чоруур.

Монгуш Кенден-Сүрүннүң уруу Монгуш Чечекмаа амгы үеде республиканың Чазак черинде ажылдап чоруур. Чамдык кижилер ажык-чарлыг апарган дээш-ле, хай-хамаанчок чүве бижиир, ада-өгбелерниң төөгүзүн куду көөр таварылгаларны эскерип чор мен. Тыва дылды хандыр билбейн чыткаш, орус дыл-биле бижиир улустар, тыва чоннуң салгалдарынга хамаарышкан айтырыглар туруп келгенде, оваарымчалыг болурун күзеп каап көрейн. Монгуш Садыяажыкты тура-халышкынның чиңгине хартаачызы дивейн, алдан-маадырларның баштыңчызы деп санаары, адаары чугула болгу дег. Борта тыва улустуң сөстөрүн ажыглап көрейн.

Аът өлүр — баглаажы турар,

Ада өлүр — оглу орат.

Ю.Л. Аранчинның «Алдан-Маадырларның тура халышкыны» деп номун 1985 чылда Тываның ном үндүрер чери парлаан. Ол номдан ушта бижилгени кириерин чөпшээрер көрүңер. Номнуң арны 93. «Социалисттик күш-ажылдың Маадырлары Монгуш Чола биле Ооржак Дажы-Намчал ийи өөрүшкүлүү кончуг ужурашкан, чугаалажы берди. М. Чола тура: «Мээң аалда кижим алдан-дургуннар уктуг кижиге болбазыкпе» — дей тыртып кагды. О. Дажы-Намчал ол чугаага улажып, чанынга турган черлериниң дугайында тө каай-ла берди. Ол бодунуң чугаазын магадылай аарак, «бо черде улуг назылыг кижилер-даа, харын-даа алдан-дургуннарның уксаа-салгалы кирер кижилер-даа мээң сөстөрүмни бадыткаар боор — дээш, — мында Кожажар-Комбулдайның оглу Сегбелдейниң уруунуң оглу, совхозтуң механизатору Ооржак Калдар-оол, Сарыылдыг-Садыяажыктың оглу Кижээжиктиң оглу, амгы үеде пенсионер Монгуш Дажы-Доржу, ол-ла Садыяажыктың оглу Чолдак-Ашактың оглу Монгуш Мышкыр-оол, Шожапайның оглу, совхозтуң хойжузу Монгуш Оттук суглар бар болдур ийин» — деп сагынды. Ол-ла арында чурук бар, шупту 16 кижиге. Чуруктуң оң талакы кыдыында олурар аныяк кижиге Донгак Макаар Бавукович ол. Мээң ачамның дуңмазы Хойлаар кадайның оглу Бавуктуң оглу-дур.

Ол ам Сүт-Хөл кожууннун чагырга даргазы.

Уланчылыг.

Олег Саган-оол — 95 чыл оюнга

ЭМЧИ ЭШКЕ

Ажыл-ижиң эмчиниң дээш хандыкшаан мен, —
Аарыым чок, кадыктарның кадыы мен;
Артык эки эрезин дээш чашпываан мен;
Ада-чуртка ынааң дээш ынакшыыр мен, —
Ажык мен, ынакшыза, ыдыктыг мен;
Алыс аккыр сеткилин дээш ырлаксаар мен;
Амыр мен, ырлазымза, ындынныг мен;
Кижилерге идегелиң шынчызы дээш мактаар мен, —
Анаа мен, мактаанымда баштыг мен;
Хир чок чаагай сеткилин дээш магадаар мен, —
Артык мен, магадаанда баар мен.

1956

ХАДЫҢЧЫГАШ

Хоюг ногаан бүрү-биле
Кояаландыр каастанган
Часкы шагның боду ышкаш
Чаражыңны але, хадың.

Өртемчейге эргелииңни
Көөргедип турган-даа дег,
Эжим биле менче көргеш,
Эргеленип турган-даа дег.

Чурумалдыг аккыр хадың!
Көрүп тур бис, эргим-дир сен.
Чуртталганың магалыыңга
Хөглүг өскөн бис-ле-дир бис.

Екатерина ТАНОВА,
Тыванын Улустуң чогаалчызы

БАШКЫМ ДУГАЙЫНДА САКТЫЫШКЫН

Хөй-ле кижилер Леонид Борандаевичини башкым деп адап турарын дыңнаан мен. Ол, шынап-ла, башкылап, уруг-дарыгга үжүк-бижик айтып берип, оларның мээ-медерелин сайзырадырынга, делегейже көрүжүн делгемчидеринге улуг ажыл-үүлени кылып чораан кижилерниң бирээзи. Чүгле ооң бичии кижилерни үжүк-бижикке өөредиринге таарыштыр бижип, белеткээни «Үжүглел», «Өөрениили» болгаш өске-даа тыва дыл өөрениринге бижээн өөредилге номнары башкылаашкын методиказынга үндезилеттинген, утка-шынары-даа, дыл-домаа-даа бедик деңнелге бижиттинген номнар болур. Ындыг номнарны чүгле бичии кижилерниң аажы-чаңын, психологиязын эки билир башкы киж бижип, чогаадып болур. Мооң мурнунда тыва дылга туруп көрбээн «үжүглел» деп сөстү безин башкы боду тып ап, ажыглап, ооң-биле тыва сөс курлавырын байыткан.

Мен бодум Леонид Борандаевичиге парта артынга олуп, башкыладып көрбээн мен. Ынчалза-даа ону башкым деп хүндүткел-биле адап чоруур мен. Ол боду меңээ «А», «Б»-ни адап өөретпээн-даа болза, ооң бичии уругларга бижээн чогаалдары мени өөредип чораан. Ол хөй номнар биживээн-даа болза, ооң чырыкче үнген каш санныг номнарының уруглар сеткилинге дээштиин, өөреникчи тургаш-ла, эскерип каар турган мен.

Тыва чечен чогаалдың өргээзинче мени Леонид Борандаевич чедип кииргеш, уруглар чогаалчызы кылдыр алгап каанын утпас мен. Ол мээң уругларга бижээн чогаалдарымны черле эрттирбес, ыяап номчуур, аңаа үнелелди бээр чораан. Ол меңээ мынча дээр киж чүве: «Уругларга чогаал бижиирин улус анаа бир амыр чүве кылдыр бодаар. А ол дээрге улуг харысалгалыг ажыл. Уруглар чогаалы бичии уругларның мөзү-бүдүжүн хевирлээринге, оларны кижизидеринге эң-не херектиг чепсек-тир. Киж биحيизинде канчаар хевирлеттинип, кижизиттинген болдур, ооң келир үези оон хамааржыр. Тыва улустуң «Киж болуру чажындан» деп үлегер домаа ооң бадыткалы ол.

Леонид Борандаевич күрүнениң янзы-бүрү харыысалгалыг ажылдарынга чай-шөлзэн чок ажылдап чорза-даа, уруглар кижизидилгезинче сагыш салырын кажан-даа утпайн чораан. Ол бо-ла уруглар аразынче кире берген, олар-биле хөөрөшкен, маргышкан, солун, каттырынчыг чүве чугаалаан турар киж. Ол төрүмелинден баштак, хөглүг аажы-чаңныг, чораан черинге-ле улус каттыртып чоруур, ооң танышпас, билбес кижилери-даа чок, коптарбас төөгүзү-даа чок. Аажы-чаңы бичии уругларзыг, хомудаачал, мөгаттыныычал. Ынчалза-даа дүрген чазыга бээр, чаптанчыг чаңныг киж. Бистер, ынчангы аныяк чогаалчылар, ооң аажы-чаңыга пат-ла өөренип калган бис.

Чогаалчыларның көдээже үнүүшкүнүнүң үезинде бистиң аныяк бөлүүвүстү ол бо-ла удурту берген турар. Чамдыкта биске каттышпайн барган болза, биске арай чалгааранчыг апаар турган. Ойдан-оол Хөвөңмейни, Ондар Охемчикти ол шавыларым дээр, мени чуржум дээр. Ооң мени чуржум дээри база үндезинниг. Ооң баштайгы кадайы аптека ажылдакчызы Тырлаа угбай, шынап-ла, бистиң төреливис чүве. Сөөлүнде алган кадайы артист, ыраажы Маша угбай база Хемчик бажы чурттуг, мээң угбамның эжи чүве. Леонид Борандаевич бир-ле угбам сугларга хөөрөп орган: «Тайга-таскыл Тожу чурттуг киж мен. Тожу дээрге тоол ораны болбас ийикпе, аң-меңи, балык-байлаңы, ана, имилеме оран боор! Ол хиреде балыктаар дээш, Тоора-Хемче сыыртыыш октаарымга, дөө-ле ыракта Хемчик хемче мөйт кылдыр кире берген болур. Элдеп дивес силер бе!» □ дээрге, угбам база баштактанып: «Хемчик күдээзи болур салымың-дыр ийин, күдээ» □ деп олурар чүве.

Леонид Борандаевич ылчын, баштак болгаш, улуска бо-ла шола аттар берген турар киж. Бир катап ол бистиң бөлүүвүстү Эрзин кожуунга эдертип чедире берген. Ынчан Чогаалчылар эвилели чон-биле чоок харылзаа тудуп, чечен чогаалды чонга улам чоокшуладыр сорулга-биле кожууннарга литература хүннерин эрттирип турган. Бистиң бөлүүвүске өг-бүле ийи орус чогаалчыларывыс Светлана Козлова биле Анатолий Емельянов база чораан. Кожуун төвүнүң Культура бажыңының улуг залын улус долдур олурупкан. Чогаалчыларны президиум столунче чалап үндүрүп, Леонид Борандаевич бисти чонга таныштырып эгелзэн. Ол баштай Светлана Козлованы таныштыра-дыр:

— Бо чараш орус кыс чогаалчыны Анайбан дээр. Тыва чогаалчыларның чогаалдарын орус дылче очулдуруп турар киживис бо-ла болгай.

Зал адыш часкап, чогаалчының адын арай орта билбейн барган хире, айтыржып орлар. Ооң соонда мени тургузуп келди.

— Бо турза узун, тутса мөге тыва кыс чогаалчыны Анай-Хаак дээр... Залда улус ам бүдүү хидиледир каттыржып, «Анайбан», «Анай-Хаак» деп адап олурдулар.

— А бо узун орус чогаалчы эрни Эмер-Сарыг дээр-ле болгай. Боду орус-даа эвес, чуваш кижидир ийин. Волга хем кавызында чуваштар деп улус бар ышкажыгай — деп, улам тодарады-дыр. Ам зал чиртиледир каттыржып туруп берген. Леонид Борандаевич бодун база таныштыра берди.

— Бодумну база силерге таныштырып көрейн. Мени Нөхөр Чыдымбуу дээр ийин. Аңныг-меңниг, балык-байлаңныг Тожуга төрүттүнген кижин мен. Силерден Тожу чедип, аңнап-меңнеп, каттап, тооруктаар кижин бар болза, оларны күзелдиим-биле үдеп болур мен — дээрге, улус база-ла чир-шоң дүштү. Ынчалдыр-ла каткы-шимээн адаа-биле ужуражылгавыс эгелээн, шүлүктөривисти номчуп, залдан салган айтырыгларга харыылап, чон-биле чоокшулажы берген бис. Залдан бир-ле кижин Леонид Борандаевичиге бичии саазын чорудупкан. Ол каттырбышаан, олудундан чииги кончуг тура халыды:

— Бир көрүкчү чогаалчыларның шын аттарын адап бээрин дилээн-дир — дээш, бистиң ат, фамилияларывысты ам-на шын таныштырып, немелде тайылбырлар-даа кылды, Анай-Хаак, Анайбан деп аттарның канчап тыптып келгенин чугаалады. Ол үеде мээң «Анай-Хаак» деп ырым (аялгазы мээң аалым ишти композитор Альберт Тановтуу) бүгү Тывага тарап, нептерей берген, ону каяа-даа ырлажып турар апарган чүве. Ол ырның сөзүн орус дылче Светлана Козлова очулдуруп алгаш, ужуражылгалар үезинде бо-ла ырлай бээр, ол ырга ынаа-ла кончуг кижин.

— «Анай-Хаак» деп ырны силерде билир кижин бар бе? — деп, Леонид Борандаевич залдан айтыра-дыр.

— Бар, бар! Сакты-Сүрүң Нина, кайда бардың, тура халы, ол дээрге сээң кончуг ырың болгай — дивышаан, баян туткан аныяк оол эрестии кончуг сценаже үне халып келди. Ооң чанынче аянны кончуг кеттинген, шилгедек дурт-сынның аныяк херээжен

үнүп келгеш, «Анай-Хаакты» бадыра берди. Ооң үнүнүң аянынгы, тааланчыы-даа кончуг. Светлана дөзөр эвес, ыраажының чанында кожа турупкан, «Анай-Хаакты» орус дыл кырында ырлап тур.

Эрзин суурга болган ол кезээ дыка солун эрткен. Ынчан партия райкомунуң секретары турган Аваа Чигжитович Монгуш көрүкчүлөрниң мурнундан чогаалчыларга өөрүп четтиргенин илередип, изиг байыр чедиргеш: «Ырлапкы дег үннүг турган болзумза, чогаалчылар-биле кожа турупкаш, ырлаптар чыгыы турдум. Ындыг талант бар эвес, харын бо мырыңай чаа шорбарлап алганым шүлүүмнү номчуптарын чөпшээрөп көрүңер» — дээш, карманындан блокнот ужулгаш, ында бижип алган шүлүүн номчуй берген. Ол шүлүүнүң сөстөриниң чечени, утказының ханызы-даа аажок. Леонид Борандаевич ону кайыын эскербейн баар ийик, ол шүлүүн төндүрүптөргө, алгырып-ла үндү:

— Көрбөс силер бе, кожуунуңар баштыңы, чай-шөлзэн чок ажылдыг кижиге безин шүлүктү тө каап чоруур. Силерниң араңарда ындыг кижилерни чеже деп бодаар силер. Уран талантыңар улам-на чечектелип турзун, улус-чонуңар сеткил-хөңнү кезээде бедик көдүрлүүшкүннүг болзун! — деп йөрээл салып кагды.

Ынчан Эрзин кожуунга литература хүннери дыка солун эрткен. Барган суурларывыска-ла чон бажын ажыр чыгылып кээр, ынчан чоннуң литература, уран чүүлге сонуургалы дыка бедик турган. Ол үелерни, ынчангы эш-өөрүмнүң овор-хевирин чырык сактыышкын-биле сагыжымда шыгжап чоруур мен.

Уругларга эң дээрэ чечен чогаал дээш, Леонид Чадамба аттыг Күрүне шаңналынга мээң орус дылда бижээним «Тайна цветущей ивы» деп номум төлөптиг болган. Тыва күрүнениң ол улуг шаңналын ап тура, мында башкымның, эш-өөрүмнүң улуг үүлө-хуузу база бар дээрзин миннип, ол дээш чоргаарланып чоруур мен.

Леонид ЧАДАМБА

ЧАГЫГ

Эргелеткен авам, ачам
Эгүүр шагда чагыыр чагыы:
Эштериңге эптиг чору,
Эртем-номга ынакшып чор.

Ааттыңан кавайымдан
Адаар сөзүм — авай, ачай.
Авай-авай — ынак сөзүм,
Ачай-ачай — чоргаар сөзүм.

Чайгап, аадып өстүргештин,
Чагып сөглээн авам сөзү:
Чассыг болба — эрес чору,
Чалгаа болба — ажылгыр чор.

Авам, ачам азырап каар,
Амыр, чоргаар доругар мен.
Акым-биле, өөрүм-биле
Ада-чуртка бараан боор мен.
1945

ЫНАКШЫЛДЫҢ ДҮНҮ

Сырынналган чайгы дүннүң
Сыгыргалар ырлашкылаан, экизин аар.
Шынчы ынак карааң ышкаш,
Сылдыстарның чүгүргүлээн, чаражын көр.

Арга, хову айга чыраан,
Айлаң-куштар ырын дыңнап, таалап туру.
Алдыы, үстүү суурларда
Аныяктар хөгжүм ыры куттулуп тур.

Түмен сылдыс аразындан
Дүнеки ай харап туру, көрем, сарыым.
Айдың дүнгө бадылаткан
Арыг-шынчы ынакшылды утпаал, сарыым.

Эриг баардан уштуп алган
Эчис шынчы сөстөривис бериштивис.
Эргим ынак Төрээн чуртка
Эргеленип, хөглүг-омак чурттаал, сарыым.

Арыг-аргаа чаңгыланган
Аныяктар үнүн улай ырлаал, сарыым.

Алдыы, үстүү суурларда
Аныяктар кезээинге бараал, сарыым.
1941

УЛУГ-ХЕМИМ — ЕНИСЕЙИМ

Меңгилер шыпкан, бедиктер дуглаан
Тайга-сыннар баштарындан тайлып баткан,
Чуртувус кежир чуглугуп аккан
Чонувустуң, чуртувустуң чоргааралы —
Ужарлардан ужуп баткан
Узак шапкын улуг күжүн улус кайгаан,
Угулзалаан уну байлак
Улуг-Хемим — Енисейим — Улуг-Хемим.

Хүннүң-не улам күчүлүг чалгыы
Хүннээректеп, чайынналып, хүлүмзүрөөн,
Эриктеринде электри чыраан,
Эртинези эгээртинемес эргим хемим —
Ужарлардан ужуп баткан,
Узак шапкын, улуг күштүг, улус кайгаан,
Угулзалаан уну байлак
Улуг-Хемим — Енисейим — Улуг-Хемим.

Салчак Тамба — 80 чыл ою

САЛЧАК ТАМБА

Сураглыг тыва чогаалчы
Салчак Тамбаның 90 харлаа-
нының бүдүүзүнде Алдан-маадыр
аттыг чурт-шинчилел национал
музейниң чаа чараш өргээзинге
чогаалчының номчукчулары, ажы-
төлү, төрелдери, эш-өөрү чыгып
келгеш, ооң чогаадыкчы ажы-
лынга турсааткан кезээни
эрттирген. Чогаалчының сөзүнгө
бижээн ырларны ырлажып,

шүлүктөрнү номчуп, ооң ук-төөгүзүнүң дугайында солун чүүлдерни дыңнааннар.

Тываның Улустуң чогаалчызы Александр Даржай Салчак Тамбаның адазы кайгал Өдекейниң дугайында мындыг солун төөгүнү чугаалап берген. Өдекей дээрге Даа кожууннуң Чаа-Хөл сумузунуң чок дээн кайгалдарның бирээзи чораан. Дөрбөт чуртундан хөй чылгыны ойладып эккелгеш, оозу билдинип кээрге, Салчак кожуунче ойлап чоруткаш, аңаа салчаксып каан кижидир. Чогум угу Монгуш. Бир эвес ону сураар чүве болза, чогаалчы Салчак Тамба эвес, Монгуш Тамба аттыг боор ужурлуг. Чогаалчының «Доңгада каъдык» деп шүлүүн школачыларның республика көрүлдезинге чугаалааш, лауреат болганын сагынгаш, чогаалга хандыкшааным чылдагааннарның бирээзи ол бооп чадавас деп Александр Даржай демдеглээн. Чогаалчының чаңгыс чер-чурттуу Сундуй-оол Арандол ооң чүгле тергиин демдектерлиг өөренип чораанын төөгүп, Салчак Тамба боду «Мен дөрт деп демдек танывас мен» деп чугаалаар турганын сагынган. Шынап-ла, музейге делгээн бышкан билиг дугайында аттестады, Ойрот-Тура (амгы Горно-Алтайск) хоорайга көдээ ажыл-агый техникуму дооскан дугайында диплому аңаа херечи болган. Чогаалчының уругларының аразындан өөренир талазы-биле ачазын ылап дөзээн кижии медицина эртемнериниң доктору Людмила Салчаковна Эрденеева. Бо уруу база чүгле беш демдектерге өөренип чораан. Чогаал бижииринден аңгыда Салчак Тамба тулган дээн волейболчу, шыдыраачы, баянист. Спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге, уран чүүлге салым-чаяанны-биле бодунуң үежилерин чогаалчы магадаткан.

Салчак Өдекеевич Тамба тыва улустуң сагыш-сеткилинде хамыктың мурнунда амга чедир ыраажыларның аксындан дүшпейн чоруур ынакшылга йөрээл деп болур алдарлыг «Сөзүм утпа» деп кончуг чараш сөстүг ырның, номчукчуларның амга чедир сценага бо-ла номчуй бээри «Доңгада каъдык» деп уран чечен шүлүктүң, «Амыргалаар» деп тоожунуң автору бооп артып каан. Салчак Тамба кижиниң төрээн черинге ынакшылының, аңаа чоргааралының дугайында хөй санныг чогаалдарны бижээш, чонунга артырып берген. Чону ол чогаалдарны ам-даа сонуургап номчуп чоруур. Ооң херечизи кылдыр Салчак Тамбаның шүлүктөрүн номчуп көрүңер. Чогаалчы кижиге оон артык эки бүдүргөн үүле, оон артык улуг аас-кежик чок.

МЭЭҢ ЫРЫМ

Черим-чуртум
алдарынга бараалгадыр
Чечен сөстү
чечек ышкаш
чыып ап
келдим.
Өргүн чонга
аян тудар
ырым дойлуп,
Өөрээн чүрээм
ханызындан
мону сөглээйн:
Мээң черим
делгем,
байлак —
эргип четпес,
Мээң чонум
хостуг,
чоргаар,
өөрүшкүлүг,
Мээң оруум
ажык,
делгем,
чырыткылыг,
Мээң ырым
өткүт,
чидиг
чүглеттинген.

1956

* * *

Карак шимер аразында
Кавай безин шыгырт дээрге,
Шылаг, човаан уттувуткаш,
Сырбаш кыннып оттуп чораан
Авамның ол бүгү күжүн
Адап, санап четпес-тир мен.

Ажы-төлүн азыраар дээш,
Амыр-дыш чок чүткүп чорда,
Харлыг кыштын, изиг чайнын
Кандыг өйү турбаан дээрил.
Ынчалза-даа мээң авам
Ынак оглун өстүрүп каан.
Аас-кежик, үлүг-хууну
Ажы-төлү чооглаар кылдыр
Азырап каан авайымнын
Ачы-күжүн бодап, сактып,
Арыг, шынчы сөзүм өргүп,
Алгап-йөрээп ырлап чор мен.
1946

СӨЗҮМ УТПА

Ырак-узак, айда-чылда эвес-даа бол,
Ынаам сенден чарлып чоруур оюнчук бе.
Хонуум эвээш, дедир келир болзумза-даа,
Холуң тудуп, чагып тургаш, аьттаныр мен.

Өске черге хонуп, хүнзеп чорзумза-даа,
Өөренген эжим сени утпас-даа мен.
Холдарыңны дыңзыг туткаш, «Байырлыг» дээн
Хоюг, чымчак, чылыг сөзүң сактып кээр мен.

Чаңгыс-даа бол, көрүшпестин хонуу болза,
Чарылган деп санаттына бээр-ле болгай,
— Аалыңга омак-хөглүг эки тур — деп,
Аьттанырда чагып сөглээн сөзүм утпа.
1946

Светлана Козлова — 75 чыл оюнга

* * *

Шүлүктерин сүтсүү-биле
Сеткилимге чоок чүве.
Чүреккейин эрии-биле
Черимейге домнаан чүве.

Черлиг-оол Куулар.

ТЫВАНЫҢ КЫЗЫ

Бо-ла чораан назынымда С. В. Козлова ышкаш чидиг болгаш утпас угаанныг кижиг черле көрбээн мен. Ол бодунуң бижээни болгаш очулдурган шүлүктөрүн дөгөрезин шээжи-биле билир, оон туржук ашаа безин шүлүүн уттуптарга, адай соп бээр. Ону үш дүн ортузунда оттур соккаш, ол шүлүүнү чугаала дээр болза, ол черле илдикпес, номчуй шаап бээр.

С. Козлова ашаа-биле эң баштай Тывага анаа командировкалап келген-дир, оон ол хевээр Тывага бүгү назынында артып калган. Козлова борта келгеш, чүгле чогаал талазы-биле эвес, тываларның хөй ажы-төлдүг чаңчылын база салгап алган, ол Тывага тос уругну төрүп-божуп өстүрдү. Маадыр иеге чүгле чаңгыс уруг чедирбээн. Ол төрээ-ле Москва чурттуг болгай.

1954 чылда Светлана Владимировна мээң «Черле бирни сөглөп берем» деп композиторлар Солаан Базыр-оол биле Ростислав Кенденбиль аялгалар бижигилээн шүлүүмнү орус чон ырлап турар кылдыр орус дылче очулдурду. Ол ынчан бүгү Тывага дыргын тараан ыр турган. Барыын-Хемчиктен бир орус башкы уруг ону орус, тыва дылдарга ырлааш, мөөрейге бир дугаар чер-даа ап турду. Ол шүлүүм бо, ону Светлана Козлова мынчаар очулдурган:

Скажи что-нибудь

В саду черемуха цвела,
росистым серебром звеня,
огонь лукавых ясных глаз
упал в тот вечер на меня.

Как звезды, ясные глаза.
Увидишь их — душа в огне.
И слов не хватит рассказать
как взор тревожит сердце мне.

Не знала раньше я тоски,
жила, черемухой дыша...

Но опадают лепестки,
полна тревогою душа.

Зачем меня так мучишь ты?
Мою любовь ты пожалей.
Пока в саду цветут цветы,
скажи мне правду поскорей.

Мен Анатолий Федорович Емельянов-биле ындыг чоок чорбаан мен. Ынчалза-даа Тываның Улустуң эмчизи Л.М. Козловага тураскаадып бижээн шүлүүмнү ол тергиин эки очулдурган:

Я этих слов не искал бы,
и они родились не вдруг.
Я помню холодный скальпель
и теплоту ваших рук.

Мен бодум Лидия Михайловнага ийи катап кестирген мен.
Мен бичии шүлүк бижип алгаш-ла, ооң сөс сүрген очулгазын кыла шаапкаш, Светлана Козловага дораан маңнап чедер апарган мен. Күжүр Светлана Владимировна дыр-дыр кылдыр номчаан соонда, машинага олурупкаш, ол-ла дораан соктап үнө бээр. Ындыг уран талант чораан чүве-дир. Ам Светлана Владимировна Козлованы дыка-ла чоктап чоруур мен. Ол Тываның кызы-дыр.

Светлана КОЗЛОВА

ЧАРАЖЫН ААР!

Чычыы-торгу кетпейн чордуң,
Орду-сүмээ чурттаваан сен,
Чырык чараш хоорайларның
овурун шуут билбейн чордуң.
Ажай-буурул Хайыраканның
майгынналчак сүвүрлерин,
маңнык ышкаш хемнерниң көк
агымнарын көрүп чордуң.

Байлар ижин кылып хүнзээш,
пат-ла чилчиң үзүлзежок,
чиңгир ногаан тайгадыва,
чиндигир көк кудайдыва,
ооруг, сыннар сирттеринче
ойбак-таар өөң өттүр кайгааш:
— Чаражын аар, чаражын! — деп,
шагжок улуг тынар чордуң.

Пөрүк, чымаар, назын четпээн
бөдүүн тыва душтук кыс сээ
эрги куда езузунуң
эдерзин дээр угаады бо:
«Артыы эдээң анай-хураган,
артай базып, дешкилешсин!
Мурнуу эдээң ажы-төлүң
Мурнун былаажып, базар болзун!»

Амыр-дыжың бодавайн,
«артык аас» деп бергезинмейн,
өске төлдер ап-даа чордуң.
Хөглүг-шоваа бичии чашты
өөрүп, чаптап, өстүрдүң-даа,
хөрээңге ону чыыра туткаш:
— Чаражын аар, чаражын! — деп,
чаптап, таалап тургулаар сен.

Кандыг дошкун чылдар эртпээн!
Кандыг шуурган силгивээн дээр!
Чолдуг ава херээжен бооп,
Чоргаар туруп, хөндүрүлдүң!
Сээң арган, чиңге холуң
чепсек боону тудуп шыдаан,
кызыл тукту көдүрген-даа!

Онзаланмас бөдүүн хептиг,
кодан мал-даа кадарганда,

хоор чоннуң сүрүү оъттаар
одарлар-даа хайгаараанда,
хову турлаа сууржугаштан
хоор-сарыг шөлдер дургаар:
— Чаражын аар, чаражын! — деп,
сагыш ханып чоргулаар сен.

Тудуг кылган холдарыңдан
тууйбу бедип, ханаланыр.
Бажыңнарның ишти-дашты
Малгаш-биле дескилежир —
Чарашты сен чаяап тур сен,
Черниң бүгү чаражын ам
четче туткан ээзи-дир сен.

1958

Тываның Улустун чогаалчызы
Александр Даржай очулдурган.

ДОПЧУЗУ

Тываның Улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оолдун 100 хар оюнга

Кызыл-Эник Кудажы. Степан Сарыг-оол.....3

Николай Куулар — 50 хар

Николай Куулар. Шүлүкчүнүн күзели

Сактыышкын.....7

ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

Александр Даржай. Чайның бир чаагай хүнү.....15

Амыр-дыштын шылгалдазы.....16

Маадыр-оол Ховалыг. Мээң байым.....18

Галина Маспык-оол. Кара деп уруг.....22

Вячеслав Монгуш. Ошкаашкын.....26

Тамара Кенден. Нүгүл.....28

Чуру Монгуш. Шыдыраа көжү.....34

Ульяна Монгуш. Бумеранг.....38

ШҮЛҮКТЕР

Зоя Намзырай. Делегейже ушкан оруум.....43

Болат Маады. Экини-ле күзээр-дир мен.....44

Сээң-биле.....44

Александр Бегзи. Чааскаанзырал.....45

Лидия Ооржак. Өпей ырның аялгазын.....45

Кижичурту.....46

Нина Эртине. Дүш.....46

Буруудатпа, эргим сарыым.....47

Өртемчейге... ..47

Сеткил-хөңнүм.....47

Нина Серенот. Ийи талда амыдырал.....48

Кыжын.....48

Эрес-оол Хаяң. Бодалдарың тарай берзе.....49

Өссүн.....50

Айлаңмаа Хертек. Хомузумну.....51

Ийилээн одуруглар.....51

Эжимге.....51

Чалама52

Кошкар-оол Ондар. Ийи Ишкин.....52

Куяктыг53

<i>Арияна Монгуш.</i> Эглип келир аргаң бар бе?.....	53
Дөрттээн шүлүктөр.....	54

АНЫЯК ҮННЕР

<i>Аяна Ооржак.</i> Соңгам өттүр.....	55
Шырай-арным.....	56
<i>Айдыс Минчит-оол.</i> Четтиргеним илереттим.....	56
Чүгүрүктүң маңы-биле.....	56
Часкы хуннүң херелинден	57
<i>Аржаана Доржу.</i> Кышкы кежээ.....	57
Туман өттүр.....	58
<i>Алдай-оол Шуру.</i> Ачамайны.....	58
Хиндиктиг-Хөл.....	58
<i>Айлаң Монгуш.</i> Авыралдыг авам сени.....	59
<i>Мерген Иргит.</i> Айда-чылда октаан дашка дөмөй бол.....	59
Чырык хунүм.....	60
Тере-Хөлүм.....	60

УЛУСТУҢ ААС ЧОГААЛЫ

<i>Байыр-оол Монгуш.</i> Чон сеткилиниң дээжизи.....	61
--	----

«САЙЗАНАК»

Булуң-Терек школазының шүлүкчүлери

<i>Шораан Агбаан.</i> Кыштың медээчизи.....	67
<i>Артыш Түлүш.</i> Аьдым.....	68
<i>Марта Натпит.</i> Хөөкүй аңгыр.....	68
<i>Изольда Эртине.</i> Бодамчалыг карактарлыг.....	68
<i>Айдана Чадамба.</i> Кырган-авам.....	68
<i>Белек Ажы.</i> Аңгырларым чанып келди.....	69
<i>Чодураа Дадар.</i> Чажындан-на ажылгыр.....	69

ШООДУГЛАР

<i>Василий Монгуш.</i> Элдептиин аа!.....	70
<i>Эрес-оол Хаяң.</i> «Аа богда, мегелепти, адаң бажы!...».....	76

«ХЕЙ-АЪТ» ЧЕЧЕН ЧОГААЛ БӨЛГҮМҮ

<i>Чамбал Монгуш.</i> От.....	84
Ойнап берейн.....	84
Херээженге.....	85
Кышкы арга.....	85
Судурумну.....	85

<i>Сарыг-оол Санчы.</i> Өргүмчүзүн кайыын дилэйн.....	85
Чаяаттыңан салым-хуулуг.....	85
Черлер чок-тур.....	86
Тоявас мен.....	86
<i>Роман Донгак.</i> Дүвүрелиң... ..	87
Хуулгаазын дүне.....	87
Чылан чыл.....	88
<i>Аржаана Тюлюш.</i> Сылдыс кыпкан дээрже.....	88
<i>Маадыр-оол Данзын.</i> Кырыырым чок.....	89
<i>Вадим Чыкай.</i> Тере-Хөлдүң чаяалгазы.....	89
<i>Надежда Куулар.</i> Төрзөн хемим.....	90
Бууккан сеткил.....	91
<i>Виктор Дандар.</i> Анай биле Бөрү.....	91
Ийи эзир.....	92

ПУБЛИЦИСТИКА. ТӨӨГҮ

<i>Куулар Черлиг-оол.</i> Багай кеттинеринден ыядыр, багай тывалаарындан ыятпас.....	94
<i>Мышкыр-оол Монгуш.</i> Кырган-ачам Садыаяжык.....	98

ЮБИЛЯРЛАРНЫҢ ЧОГААЛДАРЫ

<i>Олег Сагаан-оол.</i> Эмчи эшке.....	103
Хадыңчыгаш	103
<i>Екатерина Танова.</i> Башкым дугайында сактыышкын.....	104
<i>Леонид Чадамба.</i> Чагыг.....	107
Ынакшылдың дүнү.....	108
Улуг-Хемим — Енисейим.....	109
Салчак Тамба — 80 чыл ою.....	109
<i>Салчак Тамба.</i> Мээң ырым.....	111
Мээң авам.....	111
Сөзүм утпа.....	112
Светлана Козлова — 75 чыл оюнга.....	112
<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Тываның кызы.....	113
<i>Светлана Козлова.</i> Чаражын аар!... ..	114

Литературно-художественное издание “Улуг-Хем”

На тувинском языке

Редакторы выпуска *Ч.Ч. Куулар, Ш.М. Суван.*

Набор и верстка *Н.С. Суван-оол.*

Корректор *Ш.М. Суван, А.М. Хертек*

Набрано и сверстано на компьютерном центре журнала
“Улуг-Хем”.

Редакция журнала “Улуг-Хем”. 667000, г. Кызыл,
ул. Щетинкина-Кравченко, 57.

Формат 60x84¹/₃₂. Физ. печ. л. 7,75. Тираж 500 экз.
Заказ № 507.

Отпечатано в ГУП «Тываполиграф». 667000, г. Кызыл,
Щетинкина-Кравченко, 1.

